

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТАРТАСЮК ВОЛОДИМИР ЮРІЙОВИЧ

УДК 340.1:165.742(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**АКТУАЛІЗАЦІЯ ГУМАНІСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРАВА
У ТВОРЕННІ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ**

081 Право

08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В.Ю. Тартасюк

Науковий керівник:

ТОКАРЧУК Ольга Володимирівна,

доктор юридичних наук, доцент

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Тартасюк В.Ю. Актуалізація гуманістичного потенціалу права у творенні правової держави. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2020.

Дисертація присвячена комплексному науково-теоретичному обґрунтуванню актуалізації гуманістичного потенціалу права у творенні правової держави, осмисленню проблеми удосконалення функціонування різних аспектів правової реальності через формування гуманістичної правосвідомості та правової культури людини й суспільства.

Правова держава визначена як особливий стан організації державної влади у громадянському суспільстві, який виникає за умов досягнення в ньому високого рівня правової культури його представників і передбачає реалізацію державою свого функціонального призначення на засадах верховенства права, поділу влади, визнання і реалізації прав і свобод людини й громадянина, а також взаємної відповідальності держави та особи.

Акцентується увага, що правова держава є найбільш сприятливим простором для реалізації гуманістичного потенціалу права. Гуманістичність права у правовій державі проявляється у правотворчості, правозастосуванні, існуючій людиноцентриській системі реалізації покарань, об'ємі наданих громадянину прав і свобод гарантованих владою.

Досліджено вияви гуманізму в правових системах розвинених країн світу. Наголошено, що гуманізм не є всезагальною, безумовною цінністю для всіх народів і епох, він функціонує нерівномірно, від початкової позначки до більш вищого ступеня розвитку. Доводиться, що головною функцією гуманізму є забезпечення існування і розвиток людства через юридичне закріплення гуманістичних цінностей у міжнародних документах.

Доводиться, що категорії свобода, рівність, справедливість як основні екзистенції гуманістичного потенціалу права є взаємопов'язаними явищами. Принцип формальної рівності представляє собою єдність трьох сутнісних характеристик права: всезагальної рівної міри регуляції, свободи, справедливості. Притаманна праву всезагальна рівна міра – це саме рівна міра свободи і справедливості, а свобода і справедливість не можливі за межами рівності та без рівності.

Визначено юридичне розуміння свободи як сутності людини та її існування, яке полягає у можливості робити все, що прямо не заборонено законом і не шкодить іншим. Свобода у праві не може бути абсолютною; вона завжди до певної міри обмежена. Сутність права становить собою рівну міру свободи індивідів, визначену законом, що реалізується через суб'єктивні права. Це зумовлює високу соціальну значущість права, оскільки гарантована можливість самореалізації, свободи вільного розвитку особистості є однією з головних загальнолюдських цінностей.

Підкреслено, що сучасних умовах спостерігаються суттєві трансформації у міждержавних стосунках у бік збільшення антигуманних проявів, що посилює необхідність наполегливої реалізації людиноцентриської сутності права. Доведено потребу реалізації людиноцентриського принципу у правовій державі, що має проявлятися на всіх етапах правотворчості та правозастосування, забезпечуючи комплексний підхід до демократизації правової системи.

У роботі удосконалено:

– положення про те, що свобода, рівність, справедливість як основні екзистенції гуманістичного потенціалу права є конкретизованими у правових ідеалах вищі моральні цінності. Вони визначають систему поведінкових стандартів за якими представники суспільства повинні діяти у відповідних ситуаціях, щоб їх інтереси узгоджувалися з інтересами інших членів спільноти, держави;

– юридичне розуміння свободи як сутності людини та її існування, яке полягає у можливості робити все, що прямо не заборонено законом і не шкодить іншим. Свобода у праві не може бути абсолютною; вона завжди до певної міри обмежена. Сутність права становить собою рівну міру свободи індивідів, визначену законом, що реалізується через суб'єктивні права. Це зумовлює високу соціальну значущість права, оскільки гарантована можливість самореалізації, свободи вільного розвитку особистості є однією з головних загальнолюдських цінностей;

– наукове осмислення тенденцій розвитку демократичної правосвідомості та правової культури, що є гуманістичними за своїми ознаками, оскільки ґрунтуються на таких цінностях як свобода, правова рівність, справедливість, повага до прав та свобод людини, толерантність, плюралізм та ін.

Отримали подальший розвиток:

– класифікація гуманістичних правових систем за такими критеріями: за джерелом права – системи звичаєвого, конституційного права, за етапом становлення – давні демократії, перехідні суспільства (пост-колоніальні, пост-соціалістичні, держави, що виникають внаслідок боротьби за незалежність), за масштабом – національні, регіональні, континентальні, та глобальна. Наголошено, що міжнародне право в галузі прав людини є одним із значущих чинників становлення і трансформацій національних правових систем;

– аргументація, що взаємодія усіх суб'єктів у правовій державі, виходячи з принципів свободи та відповідальності, повинна базуватися на філософії соціального партнерства як механізму врегулювання конфліктів в усіх сферах життєдіяльності та форми узгодження інтересів суб'єктів партнерства, що забезпечить їх конструктивну взаємодію.

Вперше:

– аргументовано місце та роль гуманізму у творенні правової держави, а саме виявлено що гуманізм визнає домінуючу цінність будь якої особи

щодо всіх інших учасників політичного та правового процесу, відповідно, будь яка особа має змогу та право вільно визначатися стосовно існуючих концепцій суспільних відносин і бути їх повноправним суб'єктом. Здобувається це чіткою межею щодо втручання держави, коли приватне життя особи, її прагнення, світогляд знаходяться поза цією межею та є об'єктом захисту з боку державних інституцій;

– досліджено вияви гуманізму в правових системах розвинених країн світу. Наголошено, що гуманізм не є всезагальною, безумовною цінністю для всіх народів і епох, він функціонує нерівномірно, від нульової позначки до вищого ступеня розвитку. Доводиться, що головною функцією гуманізму є забезпечення існування і розвиток людства через юридичне закріплення гуманістичних цінностей у міжнародних документах;

– доведено необхідність реалізації людиноцентристської сутності права у правовій державі, що має проявлятися на всіх етапах правотворчості та правозастосування, забезпечуючи комплексний підхід до демократизації правової системи;

Ключові слова: правова держава, гуманістичний потенціал права, правова система, принцип людиноцентризму, правова культура, правова свідомість.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Тартасюк В.Ю. Різноманітність правових систем в тоталітарному і демократичному суспільствах. *Часопис Київського університету права*. 2020. Випуск 3/2020. С. 71–74.

2. Тартасюк В.Ю. Суперечності реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем світу. *Підприємництво, господарство і право: загальноукраїнський науково-практичний господарсько-правовий журнал*. 2020. Випуск 10. С. 237–241.

3. Тартасюк В.Ю. Свобода, рівність, справедливість як основні екзистенції гуманістичного потенціалу права. *Ірпінський юридичний часопис*. 2020. Випуск 3. С. 22–28.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

4. Тартасюк В.Ю. The principle of humanism in the concept of the rule of law. *European Reforms Bulletin*. 2019. № 3. С. 80–83.

5. Тартасюк В.Ю. Гуманистическая сущность правового государства. *Leges si Viata*. 2020. №10-11 (346-347). С. 81–86.

Тези доповідей на конференціях:

6. Тартасюк В.Ю. Особливості реалізації гуманістичної функції права в контексті українського державотворення (1917-1918 роки). *Тринадцяті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції* (Київ, 2018 р.). К. Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2018. С. 311–313.

7. Тартасюк В.Ю. Гуманістична складова правового реформування в контексті адаптації національного законодавства до норм права Європейського Союзу. *Чотирнадцяті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції* (Київ, 17-18 квітня 2019 р.). К. Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2019. С. 122–123.

8. Тартасюк В.Ю. Гуманізм як основа ідеології модернізації права. Правничо-політологічні та історичні студії проблем українського державотворення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 16 січня 2019 року. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 181–182.

9. Тартасюк В.Ю. Людина як суб'єкт і об'єкт права. *П'ятнадцяті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової онлайн-конференції* (Київ, 1-2 квітня 2020 р.). К. Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2021. С. 63–65.

10. Тартасюк В.Ю. До питання гуманності як природної якості права. *Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні: матеріали Міжнародної наукової конференції* (Запоріжжя, 30-31 жовтня 2020 р.). З. Вид-во, 2020. С. 40–42.

SUMMARY

Tartasiuk V. Yu. Actualization of the humanistic potential of law in the creation of the rule of law. – Qualification scientific work as the manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy, specialty 081 Law. - M.P. Dragomanov National Pedagogical University, Kiev, 2020.

The dissertation is devoted to a comprehensive scientific and theoretical justification of the actualization of the humanistic potential of law in creating a legal state, understanding the problem of improving the functioning of various aspects of legal reality through the formation of a humanistic legal consciousness and the legal culture of man and society.

The legal state is defined as a special state of the organization of state power in civil society. It arises in the context of the achievement in it of a high level of legal culture of its representatives. It provides for the realization by the State of its functional purpose on the basis of the rule of law, the separation of powers, the recognition and realization of the rights and freedoms of man and citizen, as well as the mutual responsibility of the State and person.

It is emphasized that the legal state is the most favourable space for realizing the humanistic potential of law. The humanism of law in the legal State is manifested in law-making, law enforcement, the existing human-centring system for the implementation of penalties, the amount of rights and freedoms guaranteed to a citizen by the authorities.

The discovery of humanism in the legal systems of developed countries of the world has been investigated. It is noted that humanism is not a universal, unconditional value for all people and eras, it functions unevenly, from zero to the highest degree of development. It must be said that the main function of humanism is to ensure the existence and development of humanity through the legal incorporation of humanist values in international instruments.

It is true that the categories of freedom, equality and justice as the basic existences of the humanistic potential of law are interrelated phenomena. The principle of formal equality is the unity of three essential characteristics of law: a universal equal measure of regulation, freedom and justice. Universal equality is an equal measure of freedom and justice, and freedom and justice are not possible beyond equality and without equality.

A legal understanding of freedom is defined as the essence of a person and his existing. It consists in the ability to do everything that is not explicitly prohibited by law and does not harm others. Freedom in law cannot be absolute; it is always limited to a certain extent. The essence of the right is an equal measure of the freedom of individuals, determined by law, realized through subjective rights. This causes a high social significance of the fight since the guaranteed possibility of self-realization, freedom of the free development of the individual is one of the main universal values.

It was emphasized that in modern conditions there are significant transformations in interstate relations towards an increase in inhumane manifestations. This reinforces the need for the persistent realization of the human-centring essence of law. The need for the implementation of the human rights principle in the legal State, which should be manifested at all stages of law-making and enforcement has been demonstrated, ensuring an integrated approach to the democratization of the legal system.

In the work improved:

- the provision that freedom, equality, justice as the basic existences of the humanistic potential of law are concretized in the legal ideals of higher moral

values. They define a system of behavioural standards by which representatives of society must act in appropriate situations so that their interests are consistent with those of other members of the community, the State;

- a legal understanding of freedom as the essence of man and his existence.

It consists in the ability to do everything that is not explicitly prohibited by law and does not harm others. Freedom in law cannot be absolute; it is always limited to a certain extent. The essence of the right is an equal measure of the freedom of individuals, determined by law, realized through subjective rights. This leads to the high social importance of the right since the guaranteed possibility of self-realization, freedom of the free development of the individual is one of the main universal values;

- scientific understanding of trends in the development of democratic legal consciousness and a legal culture, which is humanistic in its characteristics since they are based on such values as freedom, legal equality, justice, respect for human rights and freedoms, tolerance, pluralism, etc.

Further developed:

- classification of humanistic legal systems according to the following criteria: by the source of law - the system of customary, constitutional law, by the stage of formation - long-standing democracies, transitional societies (post-colonial, post-socialist, states arising from the struggle for independence), by scale - national, regional, continental, and global. It is noted that international human rights law is a significant factor in the emergence and transformation of national legal systems;

- the argument that the interaction of all subjects in the legal state, based on the principles of freedom and responsibility, should be based on the philosophy of social partnership as a mechanism for resolving conflicts in all spheres of life and a form of coordination of the interests of the subjects of partnership, which will ensure their constructive interaction.

For the first time:

- the place and role of humanism in the creation of the rule of law has been argued. It has been revealed that humanism recognizes the priority value of an individual in relation to all other subjects of the political and legal process. Each person has the opportunity and the right to freely determine the existing paradigms of social relations and to be their full subject. This is achieved by a clear implementation of the limit of state intervention. The private life of a person, his desire and worldview are beyond this limit and are the object of protection by state institutions;

- the discovery of humanism in the legal systems of the developed countries of the world has been investigated. It is noted that humanism is not a universal, unconditional value for all people and eras. It functions unevenly, from the zero mark to the highest degree of development. It is true that the main function of humanism is to ensure the existence and development of humanity through the legal consolidation of humanistic values in international documents;

- the need to realize the human-centric essence of law in a legal State, which should be manifested at all stages of law-making and enforcement, is proved, ensuring an integrated approach to the democratization of the legal system;

Key words: legal state, humanistic potential of law, legal system, the principle of human centrism, legal culture, legal consciousness.

LIST OF SCIENTIST'S PUBLICATIONS ON THE DISSERTATION'S THEME

Scientific works, in which the main scientific results of the dissertation are published:

Articles in scientific specialized editions of Ukraine:

1. Tartasiuk V.Yu. Riznoiakisnist pravovykh system v totalitarnomu i demokratychnomu suspilstvakh. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2020. Vypusk 3/2020. S. 71–74.

2. Tartasiuk V. Yu. Cuperechnosti realizatsii pryntsypu liudynotsentryzmu prava v istorii rozvytku pravovykh system svitu. Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo: zahalnoukrainskyi naukovo-praktychnyi hospodarsko-pravovyi zhurnal. 2020. Vypusk 10. S. 237–241.

3. Tartasiuk V. Yu. Svoboda, rivnist, spravedlyvist yak osnovni ekzystentsii humanistychnoho potentsialu prava. Irpinskyi yurydychnyi chasopys. 2020. Vypusk 3. S. 22–28.

Articles in foreign scientific magazines:

4. Tartasiuk V. Yu. The principle of humanism in the concept of the rule of law. European Reforms Bulletin. 2019. № 3. S. 80–83.

5. Tartasiuk V. Yu. Humanistycheskaia sushchnost pravovoho hosudarstva. Legea si Viata. 2020. №10-11 (346-347). S. 81–86.

Abstracts at conferences:

6. Tartasiuk V. Yu. Osoblyvosti realizatsii humanistychnoi funktsii prava v konteksti ukrainskoho derzhavotvorennia (1917-1918 roky). Trynadtsiati yurydychni chytannia: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Kyiv, 2018 r.). K. Vyd-vo NPU imeni M.P.Drahomanova, 2018. S. 311–313.

7. Tartasiuk V. Yu. Humanistychna skladova pravovoho reformuvannia v konteksti adaptatsii natsionalnogo zakonodavstva do norm prava Yevropeiskoho Soiuzu. Chotyrnadtsiati yurydychni chytannia: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Kyiv, 17-18 kvitnia 2019 r.). K. Vyd-vo NPU imeni M.P.Drahomanova, 2019. S. 122–123.

8. Tartasiuk V. Yu. Humanizm iak osnova ideolohii modernizatsii prava. Pravnycho-politolohichni ta istorychni studii problem ukrains'koho derzhavotvorennia: materialy Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 16 sichnia 2019 roku. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2019. S. 181–182.

9. Tartasiuk V. Yu. Liudyna yak subiekt i obiekt prava. Piatnadtsiati yurydychni chytannia: materialy Mizhnarodnoi naukovoï onlajn-konferentsii (Kyiv, 1-2 kvitnia 2020 r.). K. Vyd-vo NPU imeni M.P.Drahomanova, 2020. S. 63–65.

10. Tartasiuk V. Yu. Do pytannia humannosti yak pryrodnoi yakosti prava. Aktualni pytannia rozvytku derzhavnosti ta pravovoï systemy v suchasniï Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Zaporizhzhia, 30-31 zhovtnia 2020 r.). Z. Vyd-vo, 2020. S. 40–42.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГУМАНІСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРАВА	
1.1 Поняття гуманізму як загальнолюдської характеристики якості права	22
1.2 Генезис гуманістичного потенціалу права	32
1.3 Вияви гуманізму в правових системах розвинених країн світу	48
Висновки до розділу 1	55
РОЗДІЛ 2. ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВА	
2.1 Людина як суб'єкт і об'єкт права	62
2.2 Цивілізаційна й загальнолюдська потреба в реалізації людиноцентристської сутності права	70
2.3 Суперечності реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем світу	78
Висновки до розділу 2	94
РОЗДІЛ 3. ГУМАННІСТЬ ЯК ПРИРОДНА ЯКІСТЬ ПРАВА	
3.1 Різноманітність правових систем в тоталітарному і демократичному суспільствах	99
3.2 Можливості реалізації гуманістичного потенціалу права в демократичних суспільствах	115
Висновки до розділу 3	138
РОЗДІЛ 4. ГУМАНІСТИЧНА ФУНКЦІЯ ПРАВА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ	
4.1 Свобода і відповідальність в утвердженні гуманітарної сутності права у правовій державі	142
4.2 Основні напрями реалізації гуманітарної сутності права у правовій українській державі	158
Висновки до розділу 4	173
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183

ВСТУП

Актуальність теми. Людина, її життя, здоров'я, гідність, честь, безпека та недоторканність в Конституції України проголошуються найвищою соціальною цінністю. Задекларовані в Основному Законі права і свободи людини й громадянина, принцип верховенства права, різноманітність політичних та ідеологічних переконань, інші принципи розвитку правової держави свідчать про демократичний характер тенденцій в еволюції українського права.

Послідовне втілення принципів правової держави в Україні зумовить поступове утвердження гуманістичної сутності права. У правовій доктрині загально визнаним є підхід до гуманізму у праві як базової ідеї правового світогляду, змістом якого є такі категорії як свобода, рівність, справедливість. Гуманістичні засади передбачають збалансування інтересів та рівність сторін у суспільних відносинах. Ключовий правовий принцип – гуманізм визнає людину, її гідність, право на щастя, реалізацію власних здібностей найвищою цінністю. Застосування даного принципу дозволяє охарактеризувати соціальні інститути як прогресивні.

Подальший позитивний розвиток правової держави крізь призму гуманістичного потенціалу права вимагає передусім формування системи гарантій незалежності правосуддя, адже ефективний захист права і свобод людини й громадянина, здійснення справедливого правосуддя здатна забезпечити незалежна судова гілка влади.

Розкриття гуманістичної сутності права в Україні потребує планомірної та системної роботи з формування новітньої правосвідомості та правової культури, яка б відповідала цінностям та стандартам правової держави. Основними методами утвердження демократичної правосвідомості та правової культури є правове виховання і правова освіта населення, які мають здійснюватися державними органами, структурами громадянського суспільства.

Проблеми актуалізації гуманістичного потенціалу права у творенні правової держави, які є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах, знайшли відображення у наукових працях, що становлять концептуальну базу даного дослідження, таких учених: Ю. Александров, С. Алексєєв, Б. Андрусишин, В. Андрущенко, Т. Андрусак, Л. Богачова, С. Бобровник, О. Васильченко, О. Головка, В. Гончаренко, С. Гусарєв, Р. Давид, Д. Керімов, О. Копиленко, М. Костицький, Л. Луць, В. Нерсєсянц, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, С. Погребняк, А. Саїдов, О. Скрипнюк, О. Тихомиров, Ю. Тихомиров, О. Токарчук, М. Цвік, Ю. Шемшученко та ін.

Проте, незважаючи на достатньо підвищений інтерес, тематика гуманістичного потенціалу права у творенні правової держави актуалізується на сучасному етапі розвитку науки через усвідомлення вченими та практиками недостатньої ефективності точкових трансформацій задля успішного реформування правової системи та потреби комплексних позитивних зрушень, що й обумовлює актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі теорії та історії держави і права у рамках планових наукових досліджень Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за науковим напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук (правознавство)» (протокол № 11 від 23 лютого 2016 р.).

Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 10 від 27 квітня 2017 р.).

Тема роботи відповідає Пріоритетним напрямам розвитку правової науки на 2016-2020 рр., затверджених постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є науково-теоретичне обґрунтування гуманістичного потенціалу права та ролі

гуманізму в концептуальній моделі правової держави, а також осмислення проблеми удосконалення функціонування різних аспектів правової реальності через формування гуманістичної правосвідомості та правової культури людини і суспільства.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення таких завдань:

- надати загальнотеоретичну характеристику феномену гуманізму та уточнити його місце в системі поведінкових стандартів;
- дослідити етапи формування та розвитку гуманізму у праві;
- охарактеризувати типологізацію правових систем у контексті форм прояву гуманізму;
- розкрити специфіку реалізації гуманістичного потенціалу права в тоталітарному та демократичному суспільствах;
- з'ясувати особливості реалізації принципу людиноцентризму у правовій державі;
- висвітлити роль категорій свобода та відповідальність у площині утвердження правової держави;
- проаналізувати гуманістичні правові системи в успішних країнах сучасного світу в контексті використання кращих зразків для України;
- обґрунтувати потребу формування новітньої гуманістичної правосвідомості та правової культури людини і суспільства.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, регулювання яких здійснюється під безпосереднім впливом ключових засад гуманізму.

Предметом дослідження є актуалізація гуманістичного потенціалу права у творенні правової держави.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації складає сукупність філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів і наукових підходів до пізнання гуманістичного потенціалу права у творенні правової держави. Дослідження ґрунтується на

принципах науковості, об'єктивності, історизму, плюралізму, системності, всебічності.

Системний метод дозволив проаналізувати правову реальність як цілісний феномен, установити певну непорушність елементів, що формують дану закономірність (підрозділи 1.1, 1.2, 2.3). У межах *синергетичного методу* обґрунтовано здатність правової системи до керованості зовні крізь призму правосвідомості (підрозділи 3.1, 3.2). *Діалектичний метод* дозволив охарактеризувати взаємозв'язки як усередині правової системи, так і юридичних феноменів з не правовим середовищем (підрозділи 1.1, 1.2). Аналіз суперечностей у реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем світу, а також типологізація правових систем здійснювалися при допомозі *методів індукції і дедукції, аналізу і синтезу* (підрозділи 1.3, 2.2, 2.3.). Метод *спостереження* дав змогу відобразити підґрунтя для реалізації гуманітарної сутності права в умовах сучасного розвитку держави, а також складнощі, які гальмують процеси становлення правової держави в Україні (підрозділи 4.1, 4.2). *Статистичний метод* застосовувався для з'ясування загальних тенденцій розвитку громадянського суспільства, правової культури, правосвідомості (підрозділ 4.2). Метод *правової компаративістики* надав можливість виокремити позитивний досвід європейської спільноти, успішних демократій англо-американської правової сім'ї вартий для наслідування (підрозділ 3.2). При допомозі *формально-юридичного методу* зроблено аналіз правових термінів, конструкцій та процесів, які закріплено в законодавстві щодо предмету дослідження (підрозділи 2.3, 3.2, 4.2).

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна полягає у тому, що дисертація є першим комплексним дослідженням актуалізації гуманістичного потенціалу права у творенні правової держави. Автором сформульовано ряд теоретичних положень та висновків щодо модернізації моделі правової держави крізь призму пріоритетності принципів гуманізму та людиноцентризму.

У роботі знайшли висвітлення суміжні з темою дослідження науково-теоретичні проблеми, що потребують вирішення, обґрунтовано низку теоретичних положень, які містять елементи наукової новизни та стануть підґрунтям для подальшого осмислення порушеної проблематики, зокрема:

вперше:

– аргументовано місце та роль гуманізму у творенні правової держави, а саме виявлено що гуманізм визнає домінуючу цінність будь якої особи щодо всіх інших учасників політичного та правового процесу, відповідно, будь яка особа має змогу та право вільно визначатися стосовно існуючих концепцій суспільних відносин і бути їх повноправним суб'єктом. Здобувається це чіткою межею щодо втручання держави, коли приватне життя особи, її прагнення, світогляд знаходяться поза цією межею та є об'єктом захисту з боку державних інституцій;

– досліджено вияви гуманізму в правових системах розвинених країн світу. Наголошено, що гуманізм не є всезагальною, безумовною цінністю для всіх народів і епох, він функціонує нерівномірно, від нульової позначки до вищого ступеня розвитку. Доводиться, що головною функцією гуманізму є забезпечення існування і розвиток людства через юридичне закріплення гуманістичних цінностей у міжнародних документах;

– доведено необхідність реалізації людиноцентристської сутності права у правовій державі, що має проявлятися на всіх етапах правотворчості та правозастосування, забезпечуючи комплексний підхід до демократизації правової системи;

удосконалено:

– положення про те, що свобода, рівність, справедливість як основні екзистенції гуманістичного потенціалу права є конкретизованими у правових ідеалах вищі моральні цінності. Вони визначають систему поведінкових стандартів за якими представники суспільства повинні діяти у відповідних ситуаціях, щоб їх інтереси узгоджувалися з інтересами інших членів спільноти, держави;

– юридичне розуміння свободи як сутності людини та її існування, яке полягає у можливості робити все, що прямо не заборонено законом і не шкодить іншим. Свобода у праві не може бути абсолютною; вона завжди до певної міри обмежена. Сутність права становить собою рівну міру свободи індивідів, визначену законом, що реалізується через суб'єктивні права. Це зумовлює високу соціальну значущість права, оскільки гарантована можливість самореалізації, свободи вільного розвитку особистості є однією з головних загальнолюдських цінностей;

– наукове осмислення тенденцій розвитку демократичної правосвідомості та правової культури, що є гуманістичними за своїми ознаками, оскільки ґрунтуються на таких цінностях як свобода, правова рівність, справедливість, повага до прав та свобод людини, толерантність, плюралізм та ін.

отримали подальший розвиток:

– класифікація гуманістичних правових систем за такими критеріями: за джерелом права – системи звичаєвого, конституційного права, за етапом становлення – давні демократії, перехідні суспільства (пост-колоніальні, пост-соціалістичні, держави, що виникають внаслідок боротьби за незалежність), за масштабом – національні, регіональні, континентальні, та глобальна. Наголошено, що міжнародне право в галузі прав людини є одним із значущих чинників становлення і трансформацій національних правових систем;

– аргументація, що взаємодія усіх суб'єктів у правовій державі, виходячи з принципів свободи та відповідальності, повинна базуватися на філософії соціального партнерства як механізму врегулювання конфліктів в усіх сферах життєдіяльності та форми узгодження інтересів суб'єктів партнерства, що забезпечить їх конструктивну взаємодію.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що наукові положення і висновки, отримані в результаті дослідження можуть бути використані у:

науково-дослідній роботі – для подальшого теоретичного дослідження і практичного застосування проблем актуалізації гуманістичного потенціалу права у творенні правової держави;

освітньому процесі – при написанні підручників, навчальних посібників, навчальних програм; під час викладання навчальних дисциплін: «Теорія держави та права», «Філософія права», «Історія політичних і правових учень»;

правотворчій діяльності – як теоретичне підґрунтя для розробки проектів нормативно-правових актів.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертації положення, які відображають наукову новизну дослідження, розроблені автором особисто. Для аргументації окремих наукових положень використані праці інших учених, на які є відповідні посилання.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, викладені в доповідях на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, круглих столах, а саме: «Ціннісний дискурс у суспільстві та освіті» (Київ, 1-2 березня 2018 р.); «Тринадцяті юридичні читання. Українська державність крізь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.)» (Київ, 24-25 травня 2018 р.); «Практична школа: історія, сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Київ, 9 серпня 2018 р.); «Правничо-політологічні та історичні студії проблем українського державотворення» (Київ, 16 січня 2019 р.); «Чотирнадцяті юридичні читання. Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом» (Київ, 17-18 квітня 2019 р.); «Українознавство в системі національної освіти, науки, гуманітарної політики держави» (м. Київ, 20 жовтня 2020 р.); «Трансформаційна динаміка розвитку агропромислового виробництва» (28-29 жовтня 2020 р.); «П'ятнадцяті юридичні читання» (м.

Київ, 1-2 квітня 2020 р.), «Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні» (м. Запоріжжя, 30-31 жовтня 2020 р.); «Права дитини в умовах соціально-політичних викликів XXI століття» (м. Київ, 18 листопада 2020 р.), «Українські революції доби Незалежності у контексті націотворення» (м. Київ, 20 листопада 2020 р.), «Проблеми реалізації прав та свобод людини в умовах глобалізації» (м. Київ, 10 грудня 2020 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення, висновки та узагальнення, сформульовані у дослідженні, знайшли відображення у 10 публікаціях, зокрема, 3 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, перелік яких затверджений МОН України, 2 статтях у наукових періодичних виданнях інших держав, у 5 тезах виступів на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій за темою дисертації, вступу, чотирьох розділів, які об'єднують 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (248 найменувань на 24 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 206 сторінки, з них основного тексту – 182 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГУМАНІСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРАВА

1.1 Поняття гуманізму як загальнолюдської характеристики якості права

Життя людини у правовій державі врегульовується законами. Ефективними закони стають тоді, коли вони формуються на загальнолюдських засадах і, одночасно, з урахуванням національних традицій та особливостей. Мова йде про гуманістичний потенціал права: чим більш високим він є, тим більш дієвими є закони, які врегульовують життєдіяльність людини і суспільства. І це – зрозуміло. Адже право – це насамперед система поведінкових стандартів, за якими люди діють у тих чи інших ситуаціях, щоб їх інтереси узгоджувались з інтересами інших людей, суспільства і держави. Гуманістичний потенціал права у різних суспільствах є різним. Найбільш високим він є там і тоді, коли в його основі знаходяться такі загальнолюдські стандарти, як свобода, рівність, справедливість і відповідальність людини перед собою і суспільством загалом. На жаль, ці аспекти проаналізовані в нашій літературі недостатньо повно.

Зупинимось на їх розгляді більш детально.

Поняття гуманізму (від лат. *humanus* — людяний, людський) характеризує етичний, філософський, соціологічний та природно-правовий принцип ставлення до людини, як до найвищої вартості. З погляду Є. Проценко, «як духовно-культурне явище гуманізм є головним змістом цивілізаційного процесу, в ході якого він проявляється у різноманітних якостях: етична норма, соціальний ідеал, духовна цінність, свобода волі, взаємодопомога і співробітництво, повага до прав і гідності особистості, рівність і рівноправність, справедливість, захист від зла і насильства» [179, с. 86]. Більшість з вказаних вище якостей гуманізму вказує на те, що він є

виявом загальнолюдської характеристики якості права. Цей природно-правий принцип «визнає вищу цінність людини в житті світу і її творчого покликання» [19, с. 180], виступає як система поглядів, що «базується на визнанні пріоритетності людських цінностей в розвитку суспільства» [223, с. 56] й «визнає цінність людини як особистості, її права на свободу, щастя та розвиток» [81, с. 337]. Даний принцип глибоко проник у структуру сучасного суспільства, постав як ціннісна засада, «підґрунтям, на якому розвивається більшість сучасних соціальних інститутів». Визначення гуманізму тісно пов'язане з визначеннями честі, справедливості, рівності та гідності й цілої низки правових категорій, «зокрема таких, як права людини, громадянське суспільство, правова держава та багато інших, своїм існуванням завдячує гуманізму» [47, с.5].

Питання гуманізму є тією змістовою площею, де зосереджуються наступні комплекси проблем: питання сутності людини фізичної і тілесної, інтелектуальної, психологічної, соціальної, сутності організаційних форм існування людини, організації влади, відносин у соціумі, цінностей і т.п. Власне, у такому сенсі гуманізм є рівнозначно квазінауковим та квазіфілософським питанням та вимагає закріплення на теоретичному рівні соціального й наукового знання за об'єднанням таких філософських галузей, як гносеології, аксіології, онтології, епістемології, антропології.

В масштабному змісті, гуманізм розуміється як доброзичливе ставлення до людини, що утверджує її гідність і свободу в незалежності від того, які соціальні функції людина виконує, що бачить в ній самостійне джерело творчих сил. У відповідності до нової філософської енциклопедії гуманізм розуміється у двох значеннях, а саме, «як рух освічених людей, об'єднаних інтересом до античності, що склався в епоху Відродження», а також, «як особливий тип філософського світогляду, в центрі якого є людина з її справами і досягненнями, з притаманними їй природі здібностями і прагненнями, з характерними для неї нормами поведінки і відносинами» [139, с. 567].

Втім існують різні точки зору щодо походження гуманізму. Зокрема, існує думка, що визначення «гуманізм» сягає ще стародавнього періоду. Із розвитком суспільства та плином часу визначення гуманізму почало застосовуватися для поняття як способу мислення, так і способу життя гідних людей. Однак, з початку елементом даного визначення було те, що Цицерон і Тацит у власному доробку констатували категорією «humanitas» – людський, досвідчений. Марк Туллій Цицерон застосовував термін «гуманізм» у розумінні ідеалу освіти знатних римлян, суттю якого було виховання людини при допомозі освіти за грецьким прикладом [224, с. 80].

Дотримуючись точки зору, про те, що гуманізм має християнські витoki, С. Франк розумів справжній гуманізм в ідеї боголюдськості, яка впродовж п'ятнадцяти століть «виховувала самосвідомість людини як особистості, вчила людину усвідомлювати в самій собі певне вище, абсолютно-ціннісне начало, завдяки якому вона протистоїть світу як особлива інстанція й має творчо визначити і вдосконалювати життя; вона вперше виховала в людині те, що можна в загальному розумінні назвати «гуманістичною свідомістю». Таким чином більшість науковців дотримуються думки, що гуманізм своїми джерелами сягає християнського дискурсу [224, с.81].

Окрім того, доволі поширеною є точка зору, що термін «гуманізм» був запроваджений до наукового й просвітницького обігу педагогом Ф. Нітхаммером з Німеччини в 1808 р., резюмуючи самодостатню, вищу, самоусвідомлюючу вартісність людини; декларував як антилюдське все те, що зумовлює і допомагає її відчуженню і само відчуженню; відкидає ідею пріоритету ідей і істин «надлюдського» походження у ряді феноменів існуючого світу [140, с.180]. Таким чином, «перед людиною, яка вийшла з родоплемінних відносин, де вона усвідомлювала себе частиною цілісного родового колективу, постала проблема осмислення свого індивідуального «я» [179, с.86].

Ураховуючи різноманітність підходів щодо походження гуманізму, його часто тлумачать як світогляд антропоцентризму, що характерний ще для мислення і соціальної практики античності та піддається осмисленню і рефлексії в канонах ціннісних підходів Ренесансу та більш пізніх філософських систем. Зокрема, таку точку зору висловлює С. Л. Франк, який у поняття гуманізм вкладає наступне: «загальну форму віри в людину, яка є породженням і характерною рисою нової історії, починаючи з Ренесансу» [225, с. 78]. У наш час гуманізм це, передусім, «світогляд, перейнятий людяністю, турботою про благо людей, повагою до людської гідності» [225, с. 492].

В. Ярошенко виокремлює абстрактний гуманізм як проголошену ідею гуманізму і конкретний гуманізм як повага гідності і прав людини, її цінності як особи, турбота про благо людей, їх всебічний розвиток, створення сприятливих для людини умов суспільного життя, власне соціальної обумовленості гуманізму та його здатності бути регулятором відносин у суспільстві. Гуманізм, зазначає дослідник, це не тільки критерій або оцінка, але і цінність, фундаментальна основа діяльності, – «це початок людського буття, людської історії, заданої як людський вимір дійсності» [246, с. 9].

Гуманізм, власне, є тим культурологічним чинником, що визначає базові соціальні цінності, а значить і засади та правила, на основі яких функціонує суспільство. Свій прямий прояв головні засади й цінності гуманізму знаходять у регулюванні суспільних відносин.

При цьому суттю гуманізму у різні періоди залишається людина, її ключові бажання, інтереси, вимоги, що пропонується розглядати через призму власної, незалежної ні від чого цінності людського життя.

З погляду О. Грищука, гуманізм включає такі неухильні й незмінні складові, як обмеження людини від примітивних інстинктивних форм життя через переосмислення сенсу існування, основних життєвих вартостей, власного місця і значення в суспільстві й державі, удосконалення її через виховання та освіту. Зважаючи на вищезначену думку, з обох сторін

здійснюється взаємообумовлений процес: по перше, із самої суті самоцінності людини виокремлюється певний порядок гуманістичних цінностей і засад, по друге, саме гуманістичні цінності сприяють та вибудовують реальну поведінку людини, яка підпорядкована вимогам правничих, а також інших соціальних правил у повсякденній діяльності [47, с.5].

Таким чином, гуманізм має істотне філософське значення в науці і в суспільному житті. Разом з тим, як шляхетна ідея гуманізм не міг не знайти своє втілення в праві, адже він є ключовою, найголовнішою якістю права, «з якою пов'язаний так званий другий вимір права як явища духовного життя суспільства». Власне право переводить гуманістичні ідеали і принципи із соціальної та етичної площини в правову, як наслідок, гуманність постає правовою категорією. Зважаючи на вищевказане, можемо стверджувати, що сучасне право метафорично характеризують як обіцянку людяності, надану однією частиною людей іншій частині та гарантовану законом.

Так, на думку С. Погребняка, «вищі гуманітарні засади, обумовлені сутністю суспільства і прагненням людини до високого, гідного становища, реалізуються насамперед у цінностях природного права». Проте, не викликає сумніву той факт, що гуманізм разом із справедливістю, рівністю, свободою є в той же час однією із базових принципів позитивного права, що слід враховувати під час створення, застосування і тлумачення юридичних актів [166 с. 136]. Свою позицію С. Погребняк обґрунтовує тим, що до засад гуманізму звертаються та ставлять в основу у вступних частинах конвенцій, у рішеннях Генеральної Асамблеї ООН, у практиці дипломатичних відносин.

М. Костинський стверджує, що гуманізм у праві декларує і утверджує права і свободи будь якої людини, вартісність людського існування, людської особистості, гідність [102, с.13]. Адже право закріплює і реально гарантує природні і невід'ємні права і свободи сфери особистого життя тощо [233, с. 206-207].

Гуманізм у праві, зазначає С. Гусарєв, одна з найсуттєвіших органічно «властивих праву якостей, завдяки інтерпретації якої право у філософському і соціологічному розумінні характеризується як загальна міра свободи, рівності і справедливості у суспільстві, яка повинна визначати зміст кожної правової норми» [52, с.47].

Гуманність є природною якістю права, адже право ніби концентрується навколо людини, її цінностей людини: права на життя, здоров'я, особисту свободу і безпеку, права на охорону своєї честі, гідності, захист від будь-якого несанкціонованого втручання в особисті справи, забезпечує юридичну захищеність інтересів особи, створює умови для реалізації її потенціалу. Однак це не дає гарантій на реалізацію вищевказаних цінностей без особистих зусиль людини. Саме гуманізм робить можливим визнання гідності людини як провідного гуманістичного концепту, архимедової точки опори сучасного права [166, с. 137]. А ідея гідності людини у свою чергу легітимує і визначає юридичний зміст таких стандартів, як свобода, рівність, справедливість, конституційні права людини.

Право, зазначає О. Грищук, є «невід'ємним від форм буття людини, воно органічно вплетене у суспільні відносини і є ефективним засобом регулювання відносин між людьми, координації їх діяльності, задоволення потреб та інтересів». Права людини усвідомлюються як форма прояву особистісної цінності природного права, в той час як основним визначенням концепції прав людини вважається визначення невід'ємної, вродженої людської гідності, що виходить із самої сутності людства. Людина формує у власній свідомості природне право як ідеальну модель і в той же час прагне відповідати цій моделі. Взаємозв'язок та взаємовплив вважається вирішальною, визначальною обставиною прогресивного розвитку суспільства в цілому, конкретної людини і природного права як ефективного регулятора суспільних відносин. Особливістю природного права є те, що воно, з однієї сторони, випливає з самої сутності людини, виникає і

формується в результаті діяльності, спрямованої на впорядкування відносин між людьми. З іншої сторони, природне право визначає ті умови і способи життєдіяльності, які об'єктивно необхідні для нормального існування людини, функціонування суспільства і держави [47, с. 280].

Саме гідність є невід'ємною природною ознакою цивілізованої людини; вона взаємопов'язана з правами і свободами особи та, безперечно, потребує правового регулювання, захисту й охорони. У словниках з філософії гідність чи достойність розуміється як «етична і природно-правова категорія, що позначає цінність людської особистості, визнану як нею самою, так і її соціальним оточенням». А у Біблії, яку називають духовним джерелом для формування засад законодавства та практики його реалізації, зазначено, що всі люди наділені гідністю. Творячи людину за своїм образом і подобою, Всевишній «наділив її почуттям самоповаги, власної гідності й достоїнства. Отже, всі люди мають природне право на гідність, незалежно від їх майнового стану, соціального походження тощо, бо вони створені за образом Божим» [33, с. 58].

Феномен гідності має ціннісну природу, в яку Бог заклав параметри існування та еталон вимірювання для всіх людських створінь. Саме з цього фундаментального факту відповідно до теологічної доктрини людської гідності випливає першочергове значення імперативності вищих моральних цінностей та основних прав людини, її гідності, що не залежать від будь-яких тимчасових міркувань доцільності тощо. Таким чином, людина як Боже створіння гідна того, щоб жити у пристойних природних і соціальних умовах, щоб керувати собою, а також гідна ставлення до себе як до суб'єкта морального вибору [83, с. 91].

«Філософію гідності людини» відомий вітчизняний науковець О. Мучнік розуміє як своєрідний світогляд, який стверджує, що самозбереження, розвиток і благополуччя будь-якої людини, народу, а також усього людства перебуває у прямій залежності від дбайливого ставлення до особистості кожного індивіда незалежно від його громадянства, расової,

етнічної, релігійної або партійної належності. Дослідник уводить поняття «культура гідності», під якою розуміє стереотип поведінки, що вирізняється солідарністю, доброзичливістю, схильністю до взаємної підтримки і навіть самовідданості заради збереження гідності один одного [131, с. 23-25].

Німецький дослідник П. Хеберле, відповідаючи на запитання, що таке гідність людини, твердить, що у цьому випадку слід керуватися тезою, згідно з якою сукупність індивідуально орієнтованих громадянських прав і обов'язків повинна дозволити кожній людині стати, бути і залишатися особистістю. З поміж гарантій особистого буття (особистісного існування) у різних сферах інтимного, приватного і соціального життя людській гідності належить першочергове місце: від того, яким чином людина стає особистістю, залежить і розуміння її гідності. П. Хеберле зазначає, що конституційна держава реалізує принцип гідності людини, перетворюючи громадян з об'єктів впливу на активно діючих суб'єктів [45, с. 14-15]. Не випадковим є те, що багато Конституцій починаються текстами, які містять юридичні норми про права людини. У них стверджується, що держава бере свій початок в людині і знаходить виправдання свого існування тією мірою, в якій задовольняє існуючі потреби людей [165, с. 36].

Служіння сучасного права ідеї всебічного розвитку і захисту гідності людини спирається на поширене в моральній філософії твердження, що лише самого принципу справедливості мало для існування людського суспільства. Достатньо значимим є те, щоб сформувався такий тип суспільних відносин, що підносить людину шляхом зосередження уваги на її унікальності, особливостях, і є важливим також і для інших індивідів [165, с. 35].

Отже, гуманність як природна якість права відповідає цілій групі принципів права, що характеризують ставлення до людини як до найвищої цінності. Наведемо основні засади права, що відображають вихідні, визначальні ідеї, положення, установки, характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю, та складають моральну та

організаційну основу виникнення [66, с. 22-23], розвитку і функціонування права:

- кожна людина володіє правом на особисту недоторканість;
- реалізація особистих прав громадянина не повинна призводити до порушення прав інших громадян;
- будь яка людина не може бути засобом, за допомогою якого досягають цілі;
- жодна людина не може бути визнаною винною у здійсненні злочину, інакше, як за вироком суду (презумпція невинності);
- кожен народжується вільним, рівними у правах [66, с. 24].

Особливе значення С. Чеботарев надає гарантії недоторканості особи, пов'язуючи з даним принципом гуманізм правових приписів. Вона має конкретний вияв у тому, що: «ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом»; ніхто не може бути підданий катуванню, жорсткому або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; кожна людина має право на захист, на справедливий і відкритий розгляд справи компетентним, незалежним і неупередженим судом; «усі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і повагу їх гідності» [233, с. 207].

Перелічені приписи і принципи права визначаються відповідними моральними нормами, які становлять основу, сутність суспільних відносин і домінуюче впливають на позитивне право. Вони, з одного боку, відображають об'єктивні властивості права, зумовлені закономірностями еволюції конкретного соціуму й «історично властивих йому інтересів, потреб, протиріч і компромісів різних класів або верств населення, з іншого боку, суб'єктивне сприйняття права членами суспільства, їх моральні та правові погляди, почуття, потреби», вказує О. Зайчук [66, с. 23].

Невипадково гуманність характеризують також як правове почуття тобто результат емоційного сприйняття права, що існує наряду з почуттями

обов'язку, відповідальності, справедливості, поваги до права, толерантності, законності, совісті, честі та власної гідності. Дане почуття, зазначає Х. Соломчак, є виявом любові до інших людей, які мають право на вільний розвиток і прояв своїх здібностей. Намагання зрозуміти інших, повага й любов до ближнього, в жодному випадку не дозволить такій людині перейти рамки і погіршити своїми діями становище іншої людини. З розвинутих почуттям гуманності людина завжди здійснюватиме правомірну поведінку [196, с. 36].

Окрім того, очевидно саме гуманність викликає до життя почуття толерантності, честі та власної гідності.

Зокрема, почуття толерантності як переконання і визнання у кожній людині рівноцінною собі істоти, «яка має право на індивідуальні судження та власні погляди, навіть якщо вони відмінні від суспільних», не можливо без гуманності. Лише любов до ближнього уможливорює сприйняття людини такою як вона є, зі своїм внутрішнім особливим світом. Почуття толерантності проявляється лише в шанобливому, поважному ставленні один до одного, відмові від нав'язування своєї правоти інших та насильницьких дій щодо інших. Почуття толерантності, що спирається на гуманність, передбачає пошану і визнання рівності, абсолютну відмову від пріоритету насильства, «визнання багатомірності і різноманіття людської культури, норма поведінки, відмову від зведення цього різноманіття до одноманітності або переваги будь-якої однієї точки зору. Тому почуття толерантності закликає до мирного співіснування різних культур, людей з різним баченням світу, визнання прав іншого» [196, с. 35].

Почуття честі – соціальне почуття, адже пов'язане з прагненням домогтися високої оцінки оточуючих. Це почуття людина здобуває своїми діями, а після одержання відповідного схвалення намагається його не втратити. Отже, людина, яка характеризується як законослухняний громадянин, маючи в наявності почуття честі, у жодному випадку не схилиться на бік злочинності [196, с. 36].

Почуття власної гідності як здатність до підтримки свого повноцінного буття, розраховувати на власні сили, заявляти про себе іншим людям та відстоювати свої права, також ґрунтується на гуманності. Не випадково дане почуття розглядається як повага до себе і до інших, відкидання того, що принижує особистість, як усвідомлення своєї цінності та закріплення, утвердження її, іноді навіть всупереч умовам і обставинам, а також як форма вияву самоконтролю і самосвідомості. Відчуття своєї гідності є так званою «внутрішньою позицією», сутнісне усвідомлення цінності, повага та оцінка в собі прикметних характеристик особистості, що здатні забезпечити моральну регуляцію відповідно до інших і себе. Людина, яка володіє почуттям власної гідності ставить до права як до цінності, яку варто поважати і обдуманно використовувати. Така людина приймає відповідальність за вчинені дії. Зовнішні і внутрішні диспозиції і стани справжньої честі і гідності позбавлені небажаних аксіологічних емоцій, таких як зверхність, презирство, гордовитість, марнославство, торжествування над іншими (почуттів прямо протилежних почуттю честі) і почуття ницості, ревнощів, лестощів, залежності, заздрості, рабства (це ті почуття, що прямо протилежні почуттю гідності). Ця особистість не буде вихвалитися, «не вважає когось нижче за себе, не намагається підпорядкувати собі оточуючих, ганьбити, конфузити людей» та ін. [185, с. 152].

Окреслені правові почуття, що спираються на принцип гуманності, являють собою провідний емоційний компонент позитивної правової відповідальності людини, завдяки якому людина свідомо реалізує свої права і обов'язки.

1.2 Генезис гуманістичного потенціалу права

Витоки історичної еволюції поєднання (розбіжності) гуманізму та права сягають своїм корінням Стародавнього світу. Деякі складові проблеми гуманізму у праві через цінності самої людини аналізували Лао-Дзи,

Конфуцій, Мао-Дзи, Аристотель, Сократ, Платон, Протагор, Піфагор, Епікур, Демокрит, Цицерон та ін. Мова йде про твердження, що будь яка людина здатна мати індивідуальні, ні від кого незалежні міркування, які спрямовують і здійснюють керівний вплив на її життя. Це означає, що людина здатна перебувати на найвищому щаблі стосовно всіх загально визначених норм правил, положень, звичаїв.

Так, у вченні Протагора людина стоїть у центрі всього, мислитель розглядає її, як основну тему філософських роздумів, яка є єдиною справжньою достовірністю. Основоположник софістики проголошує знамениту тезу: «Людина є міра усім речам: існуючим – в тому, що вони існують; неіснуючим – в тому, що вони не існують» [51].

Втім провідного значення у становленні та еволюції гуманізму у праві набули «онтологічні підходи античної метафізики, завдяки яким із філософського погляду було виявлено універсальні особливості природи людини». З погляду О. Грищука, «метафізичне самовизначення людської істоти у взаємному тісному зв'язку з осмисленням світової і суспільної побудови витворили філософську базу антропологічного гуманізму Античності». Домінування раціоналістичної етики в період Античності започаткувало раціоналістичний гуманізм, який О. Грищук характеризує як перший етап розвитку гуманізму. Саме в античній філософсько-правовій думці відбувся рух до «раціонально-логічного способу пізнання і пояснення навколишнього світу та суспільних явищ». Як наслідок чи не вперше актуалізовано, обґрунтовано та оформлено на доктринальному рівні основоположні проблеми права, яке покликане виражати свободу, реалізацію справедливості в політичній сфері, а також є сукупністю правил поведінки рівних, вільних представників суспільства, ціллю якого є забезпечення на відповідному належному рівні потреб полісу і його представників [47, с. 253].

Ключові особливості гуманізму в праві Середньовічного періоду, а також осмислення їх під кутом зору релігії, людського розуму знаходимо в

роботах Т. Аквінського, А. Августина, Тертуліана, Б. Клервоського, П. Даміані, А. Александрійського та ін. Політико-правові вчення періоду Середньовіччя, попри панування певного типу світогляду, який орієнтувався на Божественні начала як основу формування всього живого, відображають сутність людського існування з точки зору гуманізму. Релігійність та християнські норми поведінки, стиль життя, стандарти та обмеження зумовили появу християнського гуманізму, який О. В. Грищук характеризує як другий етап розвитку гуманізму в Західній культурі. Цей християнський гуманізм, як зазначає дослідник, за своїм діапазоном став значно ширшим ніж античний, в першу чергу в осмисленні такої категорії як «людяність». «Із утвердженням християнства людина проголошувалася як вагомий і вартісний, найголовніший і кращий Божий витвір, що однаково володіє Божою милістю. Теоретики Середньовіччя поклали початок твердженню, що будь яка людина має природні права. Варто зазначити, що з-поміж сучасних науковців проблема формування даної концепції є доволі дискусійним питанням [47, с. 253].

У період Середньовіччя природне право усвідомлювалося як Божественний закон. Релігійні концепції відображали гуманістичну суть правничих приписів крізь призму моралізму; наголошувалося та бралось за основу людяність самої людини, її духовність. На початках віра була об'єктом зовнішнього права, але із розвитком держав виникають примус, спалення єретиків на вогні, що, власне, зумовило глибоку кризу християнського гуманізму. У процесі історичного розвитку виникає реформаторство та боротьба за зниження рівня впливу церкви на світське існування людини. Об'єднання держави і церкви зумовило виникнення канонічного права, коли представники духовенства відмежовувалися від віруючих, а церковна організація постала як посередник між людьми та Богом. Доцільно зважити на те, що існування людини поділяли на земне й вічне, але у ідеології християнства була відсутня чітка правова програма [47, с. 253].

Людська сутність стала ґрунтом гуманізму у політико-правових вченнях періоду Відродження в роботах Д. Аліг'єрі, П. Мірандоли, Н. Макіавеллі, Е. Роттердамського, М. Монтеня, Л. Валла, Дж. Манетті та ін. Варто відзначити, що правові вчення періоду Ренесансу «переросли» контури Середньовічного споглядального гуманізму, запропонувавши концепцію «відродження антропоцентризму», як наслідок, питання та потреби земного людського буття здобули першість у інтелектуальному самоаналізі, самоспостереженні. Швидкий розвиток природничих наук, мистецтва, математичних наук, історіографії, психології, антропології, інших гуманітарних наук пробудили інтерес до людини в повноті всіх її виявів.

Гуманізм об'єднував, чим далі, тим більше, апофеоз людини, апофеоз людських потенцій, людських цінностей, людських, тобто таких, що засновані на поєднаному сенсуальному і логічному пізнанні, уявлень про світ. Суспільствознавство почало бачити людське суспільство як велетенську живу істоту, досліджуючи розмаїття його природних форм, його еволюційне походження, найважливіші передумови його виживання на планеті [49, с. 23].

Різні сторони гуманістичного антропоцентризму найабстрактніше відображалися в об'єднанні моральних і естетичних положень, успадкованих і наслідуваних із античного світогляду. Гуманізм того періоду завдав поштовху альтернативній побудові світового порядку (людина є основою всесвіту і ціллю всіх дій і подій, вона поставала однією абсолютною вартістю). Науковці виокремлюють як позитивні, так і негативні аспекти цієї побудови. З однієї сторони, як стверджує О. Грищук, вона уможливила розвиток природно-правових учень, ключовим центром яких стали, а також залишаються природні права та свободи людини. Однак, негативним наслідком такої моделі «стала непомірна зарозумілість культурної свідомості, що спиралась на принцип антропоцентризму, це знайшло свій вияв у роздумах, що для людини не існує абсолютних нормативних обмежень метафізичного характеру. Це, в свою чергу, зумовило появу

доктрин антигуманного характеру, де «гуманістична за своїми вихідними передумовами позиція перетворилась у власну протилежність» [47, с. 254].

Якщо період Відродження дав потужні культурні імпульси для формування європейської цивілізації, то гуманізм і Реформація трансформували вектор її еволюції. Зародження ідеї гуманізму у праві періоду Реформації відображено в роботах У. Цвінглі, Е. Босі, М. Лютера, Ж. Кальвіна, Ф. Меланхтона та ін.

Відстоювання незалежності людини, прав і свобод людини крізь призму гуманізму у праві в період Нового часу знаходимо у творах С. Пуфендорфа, Б. Спінози, Ж.Ж. Руссо, Т. Гоббса, Дж. Локка, Г. Гроція та ін.

Важливість і значимість людини, її свобода, моральні засади як базові гуманістичні правові положення відобразилися у Німецькій класичній філософії, а саме в роботах Іммануїла Канта, Йоганна Фіхте, Георга Гегеля, Людвіга Фейєрбаха та ін. [47, с. 6-7]. Людина у працях цих філософів постає як розумний індивід, здатний до удосконалення, відповідальний громадянин суспільства, побудованого на принципах терпимості. А проблема людської гідності тісно пов'язана з проблемою вільної волі (свободи) постала однією з головних у філософсько-правовій антропології Ренесансу і Нового часу. Класичним виразом права на людську гідність стала філософсько-етична формула кантівського категоричного імперативу, яка вимагала, аби люди завжди ставилися один до одного як до самоцінностей і ніколи як до засобів досягнення своїх цілей [17]. Сама людська гідність визначалася І. Кантом як абсолютна цінність, яка не допускає жодного еквівалента, а отже, перевищує будь-яку ціну. Видатний філософ зазначав, що всі речі мають свою цінність, а людина має гідність — внутрішню і безвідносну, абсолютну цінність [191].

Фактично природно-правова філософія, яку представляв І. Кант, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо та інші філософи XVII–XVIII століть зводила юридичну формулу людської гідності до універсальних етичних максимумів і релігійних абсолютів. На почутті власної гідності, на їхню думку, мала будуватися самосвідомість особистості як громадянина, готового обстоювати

свої права і свободи; це ж почуття не повинно було дозволяти йому порушувати морально-правові норми [17, с. 108]. Зокрема, французький філософ Ж. Ж. Руссо людську гідність пов'язував зі свободою: «Відмовитися від своєї свободи — означає відмовитися від своєї людської гідності, від прав людини, навіть від обов'язків... Такий підхід несумісний з людською природою» [83, с. 91].

В цілому епоху Реформації часто характеризують «як кризу ренесансної культури і зародження нової картини світу», ключовою проблемою котрої стає питання про людину, що у теоцентристському ракурсі постає як аспект проблеми шляху людського спасіння. На думку О. Грищук, «світоглядна проблематика, яку гуманізм поширив на всі сфери суспільного існування епохи Реформації, проникла і в поле офіційного церковного впливу» [47, с. 254]. На противагу вірі в авторитет проповіді та традиції, зазначає Ю. Габермас, «протестантизм стверджував повновладність суб'єкта, який покладається на силу власного переконання: проскура – це просто тісто, реліквія – лише кості. А звідси на противагу історично зумовленому праву як субстанційному підґрунтю держави виступають Декларація прав людини та Кодекс Наполеона, які надають значущості принципу свободи волі...» [36, с. 28].

Таким чином, в час Реформації здійснилася поступова зміна людини у суб'єкта розумової діяльності, вольової активності, поведінки абсолютно самодостатнього. Людина охопила та привласнила свободу. Гуманізм у Новий час посприяв зміні ідеалів соціальної справедливості, демократичним перетворенням і становленню нової етики, яка проголосила передусім важливість загальнолюдських цінностей, прав людини та громадянина, що формалізувалося в юридичному праві. Прикметною рисою гуманізму в праві періоду Нового часу була «моральна реабілітація людини», підтвердження та схвалення її незалежності, самостійності як морального суб'єкта, а також закріплення права людини на задоволення власних інтересів і бажань. В означений період «закладено основи сучасного розуміння прав людини як

імперативів і норм її взаємовідносин з державою, постала ідея про те, що держава повинна опиратися на природне право» [47, с. 254].

В епоху Просвітництва (XVIII ст.) гуманізм виражає окремі межі періоду формування індустріального суспільства, відповідних правових інститутів, інститутів науки, політики, культури, моралі. Гуманізм цього періоду затверджував гідність особи, її свободи та права, надавав їм характеристики як природним умовам функціонування громадянського суспільства та загалом цивілізованого типа організації суспільного життя. Роль і значення цього гуманізму трималося на вірі в природний прогрес суспільства, що був заснований на розвитку економіки, індустріального виробництва, і освіти. За своїм характером, він пов'язаний з лінійними уявленнями про розвиток і історію [86].

Починаючи з XIX ст., така категорія як «гуманізм» поширювався і застосовувався у правових доктринах для означення моральних і соціальних характеристик людства. З цього періоду політико-правову дійсність просякла означена категорія, що було критерієм для осмислення, характеристики, прийняття чи неприйняття найважливіших і найбільш складних подій і ситуацій. У цей період «стверджувалась апріорність природного права, проте заперечувалася його метафізична складова»; відбувалася стрімка еволюція позитивізму, «масових відкриттів у науці та техніці, що сприяло раціональному поясненню природного права через етичні постулати та моральні норми» [47, с. 255].

Разом з тим, починаючи з середини XIX ст. у зв'язку з наростаючими кризами в індустріально орієнтованих суспільствах означений гуманізм піддається критиці із різних сторін. Криза просвітницького гуманізму розвивалася як руйнування цінностей європейської культури, що вступила до того ж в резонанс з руйнуванням традиційної європейської релігійності. На противагу йому починається становлення напрямку думки, що визначає «сферу реалізації гуманізму як чужу економічному і промисловому зростанню, офіційній освіті і культурі, науці і раціональності, що

стандартизує людське буття, вихолощує в суспільному житті її індивідуальні, конкретні, духовні форми і межі» [86].

Окреслена вище криза просвітницького гуманізму була зумовлена, між іншим, народженням ірраціональної позиції у філософському мисленні другої половини XIX ст.

Визначні представники «філософії життя» такі як, А. Бергсон, Ф. Ніцше, а після них К. Юнг, З. Фрейд та неофрейдисти піддали сумніву «критерій раціональності у визначенні спонукальних причин поведінки людини та її раціональної сутності». Проголошення суспільної, загальної справедливості «химерою інтелектуалів» відкрило шлях фашистським, націоналістичним, расистським переконанням та ідеологіям, що стали всезагальним горем XX ст. із загальновідомими наслідками. «Заперечення існування вищої істини та загальнолюдських цінностей заради національних і партійних інтересів означає заперечення гуманізму». А відповідно й втрати гуманізмом свого призначення і мети. «Ірраціоналізм запропонував інший критерій цінності людського існування. Відповідно до нього, прикметною якістю бажаного та справжнього типу життя є не максимальне його підпорядкування принципу раціональності, не пошук, спрямований на втілення якогось раціонального ідеалу, а цінність життя як такого, ознаки якого не завжди узгоджуються з виробленим людством критерієм раціональності» [224, с. 83]. Романтизм, концепція про підсвідоме та несвідоме, інтуїтивізм почали претендувати істину в уявленні людини, що зумовило певну загрозу для гуманізму, адже значний пласт вчених почав шукати істину в підсвідомості раси, заперечивши здатності людського розуму [224, с. 83].

Отже, криза в економіці й еволюція тоталітарних режимів зумовили «кризу традиційного гуманізму у праві XIX – поч. XX ст.» [47, с. 255]. Потім реалії XX ст. внесли суттєві корективи в гуманістичні проекти. Суспільне

визнання отримало вчення «дегуманізації суспільного життя», поява всесвітніх загроз, що поставили під сумнів саме існування людської цивілізації, зумовила серйозні й значні трансформації свідомості в суспільстві, що знайшло вияв у міркуваннях щодо подальших можливостей визначити долю майбутнього руху людства. З погляду критиків гуманізму як філософської концепції і досвіду та методології «виховання, головну відповідальність за «кризу людини» несе самовпевненість розуму в тому, що засобами науки, техніки і технології можливо «олюднити» суспільство» [224, с. 83].

Сучасні представники постмодерністської філософії (Ж. Ліотар, М. Фуко, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда та ін.) запропонували не лише різноманітне розуміння сучасної кризи європейського гуманізму, але й філософські, світоглядні шляхи переосмислення гуманізму як масштабного проекту просвітництва. Постмодерністське бачення людського існування зумовлює народження нової етики – етики вільної особистості, здатної сприймати і «бачити світ не лише з позицій такого «Я», яке оволодіває, завойовує, підкорює, але і з позицій «Іншого», тобто такого «Я», котре відчуває себе жертвою, страждає, придушується. Так виникає сучасний «гуманітарний універсум», в якому поєднані філософія, література, риторика, політика в постійному діалозі між собою. Постмодерністське розуміння людини є новою екзистенцією, яка постає одночасно новою самоідентифікацією людини» [224, с. 84].

Так, формуються та стрімко реалізуються різноманітні «соціальні проекти гуманізації людських стосунків на виробництві, у повсякденному спілкуванні». Зразковою є доктрина «якості життя» і «гуманістичного комунітаризму» – Е. Фромм. Набувають значного поширення «екзистенціалістські проекти гуманізму: песимістичний – М. Гайдеггер, Ж. П. Сартр, А. Камю) і оптимістичний – «позитивний екзистенціалізм» – Л. Тренс, М. Поланті, Р. Мей, Д. Гелбрун» [11, с. 65].

При цьому варто відзначити, що не дивлячись на тривалу кризу класичного гуманізму та спроби його реабілітації у філософських концепціях та доктринах, гуманізм після певного періоду занепаду здобув провідні позиції у правовій площині. Зокрема, якщо у XVIII–XIX і навіть у першій половині XX ст. головним правом людини фактично вважалося право на приватну власність, то після Другої світової війни (1939–1945 роки) юридично, а потім і практично у країнах Західної Європи таким правом стало право на людську гідність. Страхіття Другої світової війни, геноциди і голодомори примусили прогресивне людство в особі ООН та інших міжнародних організацій замислитись над тим, що серед усіх цінностей найважливішою є людина, її права, честь і гідність, безпека тощо. Так, у документах ООН з'явилися положення про право на людську гідність та його захист. Згодом у конституційних і законодавчих актах багатьох країн було закріплене відповідне право, а практика його захисту підтвердила актуальність та ефективність такого закріплення [33, с. 57].

Таким чином, як вказує С. Погребняк, із середини XX ст. гідність людини усвідомлюється «як недоторканна і найвища цінність, що знаходиться на вершині конституційного порядку». Ця спрямованість уявляється головною засадою конституційної західноєвропейської культури, чи не найосновнішою тенденцією глобальних конституційних європейських трансформацій другої половини XX ст. [166, с. 137].

Отже, ідея гуманізму протягом розвитку суспільства слугувала соціокультурним підґрунтям існування людства як елемент загальної людської моралі, тобто вимог і правил, розрахованих і спрямованих на формування і підтримку потрібної цілісності та єдності людства, щоб забезпечити його виживання, самозбереження, самовідтворення [246, с. 4].

Такі поняття як свобода, рівність, справедливість як основні екзистенції гуманістичного потенціалу права являють собою конкретизовані у правових ідеалах такі вищі моральні цінності, як добро, благо. Це зумовлено антиномічною природою моралі, котра для реалізації блага й

добра потребує від особистості, з однієї сторони, «вдосконалення своїх здібностей і нарощування конструктивного потенціалу, для чого функціонує механізм соціальної ієрархії, система ролей, що дозволяють користуватися послугами інших людей, використовувати їхню допомогу і в цьому розумінні розглядати їх як засіб у творчій самореалізації людини». Однак, з іншої сторони, мораль потребує бачити іншого індивіда як самоцінність і самоціль, адже людина, сама по собі, є найвищою цінністю [32, с. 27].

За переконанням філософів різних часів, категорія свободи є головною для людини. Адже саме завдяки свободі людина обирає свій шлях щодо реалізації своїх інтересів та бажань, більш того свобода стає самим середовищем існування людини. При цьому діапазон розуміння поняття свободи надзвичайно широкий, а теоретичне вирішення питання щодо людської свободи передбачає визначення співвідношення особистого і суспільного, індивідуального і загального, частини і цілого. Антиподами до поняття свобода є поняття «несвобода» і «необхідність». Свобода як філософська категорія завжди передбачає можливість вибору прийняття рішення, не пов'язаного із зовнішніми перешкодами, особливо тими, які відходять від інститутів державної влади. Характеризуючи значення слова «свобода», Ш. Монтеск'є в праці «Про дух законів» писав: немає слова, що мало б стільки різноманітних значень та справляло б настільки різне враження на уми як слово «свобода». «Окремі називають свободою легку можливість скидати того, кого наділили тиранічною владою; інші – право обирати того, кому вони повинні коритися; треті – право носити зброю і чинити насилля; четверті бачать у привілеї перебувати під орудою людини своєї національності або підкорятися своїм власним законам». Отже, робить висновок мислитель, значення свободи полягає не в тому, що вона надає можливість жити без турбот, а в тому, що вона передбачає розвиток можливостей окремої людини, та її вдосконалення [130, с. 288].

Засадниче значення свободи для особистості визначає також місце і роль права в державі й суспільстві. Саме право являю собою своєрідний

кордон між свободою і свавіллям, що обмежує друге заради першої. Власне право оберігає та надає захист свободі будь якої людини від свавілля державної влади та інших людей. Отже, право є легітимованою свободою [32, с. 28].

Процес звільнення громадян від особистої залежності – це передусім процес розвитку правової системи держави. Історична еволюція права та свободи є процесом трансформації громадян як суб'єктів формально рівних. За посередництва правового механізму – формально-правової рівності – спочатку невольна спільнота громадян перетворюється на вільних індивідуумів. Правова рівність робить свободу можливою у вигляді правопорядку. Ще А. Токвіль зазначав, що рівність без свободи нестерпна, свобода без рівності неможлива [29, с. 156].

Якщо йдеться про істинну свободу, а не про привілеї, деспотизм, свавілля, то вона навряд чи можлива без принципів і правил рівності, без норми загального характеру, єдиної градації і правової міри свободи, тобто без права. Свобода не тільки не протилежна рівності, мається на увазі правовій рівності, але й, проявлена тільки при допомозі рівності та втілена у даній рівності. Рівність і свобода необхідні і взаємно передбачають одна одну [135, с. 26].

Як зазначається в літературі, взаємодія між свободою і рівністю в процесі правового регулювання має ґрунтуватися на базовій моделі «рівності в свободі» [195, с. 146]. Ця вимога міри свободи трансформується в такий логічний ланцюг: свобода (у правовому і соціальному розумінні) – право (як міра свободи) – рівноправність (рівна міра щодо кожного) [32, с. 28].

С. Погребняк доповнює цю схему з урахуванням «диференційованої рівності у свободі з можливістю позитивних дій»: 1) у праві має втілюватися міра свободи, що однаково застосовується до кожного, хто перебуває в однаковому становищі; 2) але міра свободи є різною, «коли право враховує розумні й об'єктивні відмінності між особами або створює тимчасові

сприятливі умови для певної категорії осіб» із метою компенсації існуючої фактичної нерівності [166, с. 125].

Отже, можна стверджувати, що надання окремим людям більшої міри свободи порівняно з іншими може порушити правову рівність, але не створить свободу. Ця надмірна частка є привілеєм, а не правом чи свободою. Порушення цієї рівноваги призвело до буржуазних революцій і встановлення формальної рівності. Таким чином, свобода і рівність є невід'ємними одне від одного, оскільки свободу можна виразити тільки через норми і принципи формально-правової рівності всіх індивідів [32, с. 28].

Юридичне розуміння свободи як сутності людини та її існування полягає у можливості робити все, що прямо не заборонено законом і не шкодить іншим. Таким чином, свобода у праві не може бути абсолютною. Вона завжди до певної міри обмежена, зокрема, рівним становищем інших людей. Звідси випливає, що сутність права становить собою рівну міру свободи індивідів, визначену законом, що реалізується через суб'єктивні права. Це зумовлює високу соціальну значущість права, оскільки гарантована можливість самореалізації, свободи вільного розвитку особистості є однією з головних загальнолюдських цінностей [32, с. 29].

Поняття права як рівної міри свободи людей містить і розуміння справедливості. Разом з уявленнями людей про свободу і рівність, щастя і гармонію, справедливість входить у цілісну систему загальнолюдських ідеалів та цінностей Справедливість – це поняття про належне, пов'язане з історично мінливими уявленнями про невід'ємні права людини. Вона є основним поняттям людських потреб – предметом людських прагнень і людських вимог одночасно; жодна культура і жодна епоха не бажають відмовлятися від справедливості [228, с. 10].

В історичному контексті сформувалися різні підходи до трактування справедливості, а саме: як ідея відплати добром за добро і справедливістю за зло у концепції Конфуція; як ідея пропорційного розподілу благ або відплати у концепціях Аристотеля, Цельса, Ульпіана; як ідея вищого божественного

одкровення у теологічних концепціях Августина Блаженного та Фоми Аквінського; як ідея договірної характеру справедливості через укладення суспільного договору у трактуванні Т. Гоббса, Г. Гроція, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є; як ідея відображення у соціальних нормах інтересів більшості населення, встановлення правового порядку, заснованого на балансі інтересів у суспільстві у концепції Р. Ієрінга; й нарешті як «категоричний імператив» – безумовне, беззаперечне, основоположне правило суспільного співжиття: не роби іншим того, чого не бажаєш собі – у концепції І. Канта [168, с. 12]. Саме у межах останньої справедливості міцно пов'язується з правом. Власне усвідомлюючи недосяжність морального ідеалу і необхідність співіснувати в умовах певних суспільних протиріч, індивіди доходять висновку, що єдиним стримуючим фактором, який допоможе контролювати розбіжності між людьми у різних аспектах суспільного життя, є нормативно-правова база, покладена в основу функціонування держави, яка відстоює право на перевірку легальності вчинків [154, с. 28].

Отже, з давніх часів доведено виявлено особливу етичну природу справедливості, її внутрішній моральний потенціал. З часів Просвітництва моральні аспекти справедливості все більше перегукуються з правовими основами життя суспільства. У сучасну епоху стає очевидним, що без правових механізмів захисту, гарантій реалізації, справедливості стає просто моральною чеснотою, якою досить легко нехтувати. Право через правовий закон, правові відносини, права людини, справедливий суд створює реальні умови втілення справедливості, робить її основоположним правовим принципом суспільного життя [168, с. 13].

Категорія «справедливість» «має вимогу відповідності між реальною значущістю різних індивідів або їхніх соціальних груп у житті соціуму і їхнім соціальним становищем, між їхніми правами і обов'язками, між діянням і відплатою, працею і винагородою, злочином і покаранням, заслугами людей і їх суспільним визнанням та ін.». Як пише А. В. Прокоф'єв, саме уявлення про справедливість і несправедливість є тим загальним ціннісним

знаменником, який слугує основою для винесення суджень про виправданість суспільних практик, традицій і інституцій [178, с. 186].

Слово «справедливість» (*justitia*) бере свій початок від *jus* – право. Тому право, як стверджує В. Нерсисянц, «за визначенням справедливе, а справедливість – внутрішня властивість і ознака права, категорія й характеристика правова, а не позаправова (не моральна, релігійна тощо)» [136, с. 65]. Саме тому завжди постає питання про справедливість або несправедливість закону чи нормативного акта, їх відповідність або невідповідність праву. Право – це носій справедливості в загальну справедливість, сутність правового принципу загальної рівності та свобод громадян. Небажання сприймати цю закономірність завжди призводить до неправа, тобто переваг одних громадян над іншими [29, с. 155].

Більш того право виникло і розвивається заради втілення у життя ідеї справедливості. Воно є тим суспільним ідеалом, на яке повинно орієнтуватися законодавство. Справедливість – це і є таке право, за якого кожен індивід отримує те, чого заслуговує, що є його невід'ємною частиною блага у суспільстві, те, чого так сильно потребує. Це своєрідна рівновага та баланс суспільних потреб і можливостей, де право іманентно передбачає справедливість, а справедливість має правову основу, тобто є реальною та захищеною правом [168, с. 11].

Саме справедливість є змістовним компонентом принципу формальної рівності, а не навпаки. Справедливість полягає в тому, щоб кожний міг реалізувати свої здібності, стати самим собою, іншими словами – реалізувати свою екзистенцію, «волю до влади». Тобто такий стан речей, коли кожна людина має право на свободу еволюції власної особистості, у разі коли при цьому не посягають і не порушують прав і свобод других, та має обов'язки перед суспільством, де гарантована свобода глибинної еволюції її особистості. Це і є свобода. А її гарантією є рівноправність громадян, рівність їх перед законом.

Таким чином, критерієм справедливості або несправедливості інтересів суспільства виступає правова справедливість, право як соціальний компроміс між вимогами різних людей і соціальних груп. Право за своєю суттю, природою та етимологією передбачається як справедливе. Аналогічно і справедливість існує в межах права та виступає критерієм оцінки соціальних вимог та інтересів як правових чи не правових. Правова справедливість, нарівні зі свободою у юридичному аспекті, є змістовним компонентом категорії рівності у праві як принципу формальної рівності, а не навпаки, і полягає у рівному ставленні до всіх людських істот як до формально рівних [32, с. 30].

Попри різні точки зору на співвідношення категорій свобода, рівність і справедливість, ми підтримуємо їх розуміння як взаємопов'язаних явищ. Так, на думку В.С. Нерсесянца, принцип формальної рівності представляє собою єдність трьох сутнісних якостей (характеристик) права: всезагальної рівної міри регуляції, свободи і справедливості. Цю триєдність сутнісних якостей права (три компоненти принципу формальної рівності) можна охарактеризувати як «три модуси єдиної субстанції, три взаємопов'язані значення одного змісту: одне без іншого (одна властивість без інших властивостей) неможливі. Притаманна праву всезагальна рівна міра – це саме рівна міра свободи і справедливості, а свобода і справедливість неможливі поза і без рівності (загальної рівної міри)» [137, с. 4].

Отже, справедливість є внутрішнім змістом права, його внутрішнім наповненням, вона володіє безмежним гуманістичним потенціалом. Саме завдяки такому внутрішньому наповненню право еволюціонує, розвивається, збагачується саме та наповнює якісним змістом існуючі суспільні відносини. Справедливість є основою права та одним із базових, основоположних правових принципів. Існування права без справедливості є доволі сумнівним. Оскільки закон, в якому нівелюється принцип справедливості стає неправовим, деспотичним, свавільним приписом влади, він вивищує владу

над людиною, робить людину засобом для досягнення вузьких державницьких цілей [168, с. 13].

Отже, такі соціальні цінності як свобода, справедливість, рівність є основами гуманізму права, сукупністю стереотипів, ідеалів, норм у поведінці, за якими представники суспільства повинні діяти у конкретних ситуаціях, щоб їх потреби узгоджувалися з інтересами інших громадян, суспільства, держави [242, с. 660].

1.3 Вияви гуманізму в правових системах розвинених країн світу

Країни, де суспільний лад утвердився на принципах свободи, рівності та справедливості, досягли великих успіхів у розвитку економіки, культури, науки і техніки, соціального захисту населення тощо. Розглядаючи вияви гуманізму в правових системах розвинених країн світу, зазначимо, що гуманізм не є всезагальною і безумовною цінністю для всіх народів і всіх епох, він функціонує ніби поштовхами, нерівномірно, від нульової позначки до вищого ступеня розвитку. Головна функція гуманізму – забезпечити існування і розвиток людства через юридичне закріплення гуманістичних цінностей у міжнародних документах (Загальна декларація прав людини, 1948 р. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р.) через гуманізацію політичної свідомості, політичних орієнтирів, політичної волі і діяльності людей [246, с. 4].

На правовій карті світу зараз співіснують більше 200 національних, релігійних та міжнародних правових систем. Головним елементом будь-якої правової системи є право, навколо якого формуються всі інші елементи системи – правові явища певного суспільства: законодавство, правові установи, юридична практика, правореалізація та правозастосування, права, свободи та обов'язки громадян, правовідносини, правова культура, законність та правопорядок тощо [112, с. 58].

Щоб зробити різноманітні правові системи більш доступними для наукового аналізу та визначити їх місце серед інших правових систем у межах порівняльного правознавства пропонується значна кількість їх класифікацій за різноманітними критеріями. Серед них найбільш авторитетними визнаються розроблені у другій половині ХХ ст. класифікації відповідних систем французької та німецької шкіл. Зокрема, представник французької школи порівняльного правознавства Р. Давид запропонував ідею трихотомії – виокремлення трьох основних правових сімей: англо-американської, романо-германської та соціалістичної на основі двох критеріїв – юридичної техніки та однакових філософських, політичних й економічних принципів. Всі інші правові системи він об'єднав під умовною назвою «інші види суспільного устрою та права», серед яких розглядалося мусульманське, індуське та індійське право, а також правові системи країн Африки та Далекого Сходу [53, с. 25].

Представники німецької компаративісти К. Цвайгерт та Г. Кетц доповнили класифікацію А. Армінджона, Б. Нольде та М. Вольфа, розроблену на початку ХХ ст., та запропонував використовувати як критерій класифікації поняття «правовий стиль», що складається з п'ятьох факторів (по суті критеріїв класифікації): «походження і еволюція правових систем, своєрідність юридичного мислення, специфічні правові інститути, природа джерел права та способи їх тлумачення» й ідеологічні фактори. На цих підставах вони розрізняли вісім правових сімей: романську, германську, англо-американську, соціалістичну, скандинавську, далекосхідну, ісламську та індуську [230, с. 117]. У межах вдосконаленої К. Осакве класифікації на основі концепції «правового стилю» серед правових сімей світського типу виокремлюється: західне право (континентально-європейське, загальне та скандинавське), квазізахідне право (соціалістичне та постсоціалістичне) та незахідне право (звичаєве право деяких країн Африки та Азії). Так зване «західне право», відповідно у концепції К. Осакве (так саме й у концепції Р. Давіда), ґрунтується не на географічному положенні країни, а передусім на

підході до розуміння концепції правової держави та характеризується відповідним рівнем правової культури населення [153, с. 57].

Поняття «західне право», що дякуючи цим класифікаціям, утвердилось у порівняльному правознавстві, об'єднує європейську і англо-американську групи правових сімей. У якості його основних критеріїв виокремлюють континентальну правову традицію, що втілена в ідеях природно-правового вчення й особистісному підході; поняття справедливості й свободи волевиявлення; автономію особистості в суспільстві, невтручання держави у справи особистості. Західному праву зазвичай протиставляють східне та ідеологічне право. Східне право, що втілюється у релігійних та традиційних правових системах, засноване на міжособистісному підході, пріоритеті обов'язку і зобов'язання, залежності особистості від суспільства, на підпорядкованості людини державі, на вченнях і віруваннях, що вимагають самопожертви індивіда заради суспільних і державних інтересів. А ідеологічне право, що виникло революційним і штучним шляхом між основними типами права в світі, засноване на приматі й принципах правлячої в державі ідеї (передусім комуністичної ідеї), якій підпорядкований правовий розвиток країни [142, с. 395-396].

У другій половині минулого сторіччя саме модель західного права, яка відповідала моделі ліберальній демократії, що швидкими темпами поширювалась у світі, визнавалась як універсальна й бажана для більшості правих систем. У цьому контексті варто згадати запропоновану на початку 1990-х рр. відомим російським теоретиком права С. Алексеева модель «єдиного права цивілізованих народів» (термін німецького правознавця Е. Рабеля), що поєднало би правові системи демократичних країн, які вже переорієнтувалися відповідно до ідей природних прав людини, де право безумовно є визначальним (найважливішим) регулятором суспільних відносин, де сконцентровані оптимальні юридичні засоби та механізми з високим рівнем ефективності [4, с. 531-539].

Й хоча сподівання щодо створення «єдиного права цивілізованих народів», так само як й прогнози відомого політолога та політичного економіста Ф. Фукуями щодо ліберальної демократії як кінцевої моделі соціокультурної еволюції людства, «завершальної та найефективнішої форми правління у суспільстві» [226, с. 7-8], виявились занадто оптимістичними, правові системи розвинутих країн світу, які відповідають згадуваній моделі «західного права» демонструють свою гуманістичну спрямованість. Незважаючи на всі відмінності публічного права сучасних демократичних держав, різні моделі державно-територіального устрою, неоднакові підходи до організації органів влади, незважаючи на співіснування монархічних та республіканських форм правління, всі держави з демократичними політичними режимами керуються принципами правової держави, народовладдя, розподілу влад, вільних виборів, пріоритету прав і свобод людини. Що стосується приватного права, то його обумовленість передусім змістом конкретних товарно-грошових відносин приводить до того, що різні правопорядки вирішують ті самі проблеми однаково, підкреслюючи наявність типових правових потреб у різних культур і загальних парадигм розв'язання тотожних проблем за допомогою оптимальних правових рішень [148, с. 60].

Дані правові системи рухаються в цілому в одному напрямку, визначеному загально визнаними орієнтирами: концепцією правової держави, теорією розподілу влад, ідеєю надійного захисту прав і свобод людини тощо. Це відбувається шляхом постійних пошуків найбільш вдалих правових рішень, рецепції ефективних правових механізмів та конструкцій, що продемонстрували власну ефективність упродовж тривалого часу при розв'язанні споріднених проблемних питань, за допомогою поступової відмови від неоптимальних юридичних архаїзмів, навіть якщо вони відомим чином визначають традиційні особливості правової системи чи навіть правової сім'ї, взаємовпливу юридичної практики, абстрактних ідей та

теоретичної доктрини в цілому, свідомої системної роботи по зближенню законодавства тощо [149, с. 34; 205, с. 41].

При цьому ідея гуманізму є одним з ключових факторів зближення правових систем, сприяючи уніфікації законодавства, уможливаючи здійснення прогностичних оцінок щодо доцільності та ефективності рецепції того чи іншого правового засобу. Разом з тим, мусимо констатувати, що на сьогоднішній час ідеальної моделі (ідеальної за практичним утіленням, а не за уявленим ідеалом) втілення прав людини, свободи, рівності і справедливості все ще не створено. Все, що створене, є моделлю, гуманістичний потенціал якої лише розгортається у напрямі до ідеалу [97, с. 20]. А процеси правової конвергенції (зближення правових систем), зазначає О. Онуфрієнко, особливо на рівні базових правових принципів та приватного права, охоплює лише романо-германську та англосаксонську правові сім'ї й окремі правові системи, що входять до їх складу, причому їх взаємодія у багатьох параметрах характеризується і віддаленням. А правові системи релігійно-традиційного типу взагалі майже не охоплені цим процесом [148, с. 63-64].

У цьому контексті постає проблема, що є характерною для так званих молодих чи нестійких демократій, - реальність зближення на техніко-юридичному рівні, поєднана із фундаментальною неспроможністю зблизитися на рівні головних правових принципів, що звичайно проголошуються під час побудови необхідного в сучасних умовах «фасаду» для міжнародного та регіонального іміджу держави, але не втілюються у життя. Зарубіжні вчені-компаративісти у цьому сенсі оперують терміном квазізахідне право, яке б цілому співвідноситься із західною правовою традицією, має похідний від неї характер, особливо за формальними ознаками, але характеризується відносно низьким рівнем правової культури і правосвідомості громадян [148, с. 64]. Натомість саме ідеологічна складова – правова свідомість та правова культура суспільства, за переконанням більшості філософів права, є не лише основними критеріями класифікації і

типологізації правових систем, але й факторами, що визначають їх розвиток. Зокрема, на думку І. Ільїна, правосвідомість — необхідний елемент генезису, функціонування та розвитку права, який присутній в процесах правотворчості, застосування та дотримання права. Вона є безпосереднім джерелом правопорядку та всіх правових явищ [72, с. 247].

Таким чином, для становлення правових систем нових демократій ідеологічні питання виявляються принциповими. У цьому контексті варто відзначити, що ідеологічна орієнтація на принцип гуманізму, що передбачає визнання самоцінності людини, її життя, честі та гідності, й не обмежуються традиційними цінностями західної цивілізації, здатна якщо не подолати, то принаймні обмежити поширення феномену «квазізахідного права» й наблизити молоді демократії до моделі правої державності. Втілення в життя принципу гуманізму має здійснюватися передусім у гуманітарній політиці держави, що виявляється у послідовному здійсненні «заходів, спрямованих на підтримку й інтенсифікацію гуманітарного розвитку суспільства згідно з визначеними пріоритетами та загальнонаціональними інтересами». Головною суттю є формування обставин для знаходження, становлення та еволюції творчого потенціалу особистості, суспільства в цілому. Гуманітарна трансформація суспільства передбачає, як демонструє досвід правових систем розвинутих країн світу, процеси зростання можливостей людини, її добробуту, безпеки, здоров'я та духовності [52, с. 48].

Спираючись на досвід цих країн, серед зазначених напрямів гуманітарного розвитку необхідно визначити місце правового розвитку, котрий «по відношенню до інших має наскрізний характер, гарантуючи трансформацію галузей безпеки, охорони здоров'я, добробуту та ін. Зважаючи на вищезначене, спеціалісти у сфері гуманітарних і правничих проблем ставлять на порядок денний три основоположні юридичні завдання: гарантування прав людини; гарантування рівних можливостей при здійсненні даних прав; формування людиноцентричної парадигми законодавства» [50, с. 25].

Підводячи підсумки здійсненого дослідження, зазначимо, що поняття гуманізму як загальнолюдської характеристики якості права характеризує ставлення до людини, як до вищої цінності, що стверджує її свободу і гідність незалежно від будь-яких виконуваних нею соціальних функцій і ролей, поважає її право на гідне життя, щастя і розвиток. Саме право переводить гуманістичні ідеали і принципи із соціально-етичної реальності в юридичну та постає як «обіцянка людяності, надану однією частиною людей іншій частині та гарантовану законом».

Гуманність як природна якість права робить можливим визнання гідності людини як провідного гуманістичного концепту, що потребує правового регулювання, захисту й охорони. Гуманність відповідає цілій групі принципів права, що характеризують ставлення до людини як вищої цінності (особиста недоторканність, презумпція невинності, повага прав інших тощо), які визначаються відповідними моральними нормами, що мають керівний вплив на позитивне право. Як вияв любові до інших особистостей, що мають право на вільний розвиток і прояв своїх здібностей, гуманність викликає до життя такі правові почуття як толерантність, честь та власна гідність.

Історична еволюція поєднання гуманізму та права пронизує усі історичні епохи. Від раціоналістичного гуманізму античності, через християнський гуманізм Середньовіччя, антропоцентризм Відродження та гуманістичну етику Нового часу гуманізм досяг піку свого розвитку в епоху Просвітництва, затвердивши права, свободи і гідність особи як природні умови функціонування громадянського суспільства. Економічні кризи, тоталітаризм, а пізніше глобальні проблеми людства зумовили кризу гуманізму XIX –XX ст. Нині ми є свідками відродження гуманізму у правовій площині, коли людська гідність визнається як найважливішою вартісністю, що перебуває на вершині конституційного ладу.

Свобода, рівність, справедливість як основні екзистенції гуманістичного потенціалу права являють собою конкретизовані у правових

ідеалах вищі моральні цінності. Вони визначають сукупність стереотипів, ідеалів, норм у поведінці, за якими представники суспільства повинні діяти у конкретних ситуаціях, щоб їх потреби узгоджувалися з інтересами інших громадян, суспільства, держави. Країни, де суспільний лад утвердився на принципах свободи, рівності та справедливості, досягли великих успіхів у розвитку економіки, культури, науки і техніки, соціального захисту населення тощо.

Як, правило, ці країни належать до так званої моделі західного права, яка об'єднує європейську і англо-американську групи правових сімей. Для них властива континентальна правова традиція, що втілена в ідеях природно-правового вчення й особистісному підході, справедливості й свобода волевиявлення, автономія особистості в суспільстві та невтручання держави у її справи. Й хоча західному праву не судилося стати універсальною моделлю «єдиного права цивілізованих народів», ідея гуманізму залишається одним з ключових факторів зближення правових систем. Це мають урахувати передусім молоді демократії у своїй гуманітарній політиці, послідовно здійснюючи заходи, націлені на підтримку й інтенсифікацію гуманітарного розвитку суспільства.

Висновки до розділу 1

Визначено, що категорія гуманізм характеризує етичний, філософський, соціологічний та природно-правовий принцип ставлення до людини, як до вищої цінності. З розвитком історичного процесу та суспільних відносин гуманізм змістовно набував виразу у формі етичних норм, духовних вартостей, поваги до прав, гідності та честі особистості, справедливості, рівності, свободи, охорони від насильства та ін. Означені характеристики дозволяють стверджувати, що гуманізм є виявом загальнолюдської характеристики якості права. Як природно-правовий

принцип, гуманізм визначає вищу цінність в суспільному бутті людини-особистості та її творчого покликання.

Доведено, що суттю гуманізму на різних етапах світового політико-правового розвитку залишається людина, запити та вимоги якої розглядаються власне через основні вартості людського буття.

В основі гуманізму покладено визначення базових соціальних цінностей, тобто тих засобів і правил, завдяки яким суспільство здатне виконувати певну функцію. Регулювання суспільних відносин здійснюється під безпосереднім впливом ключових засад гуманізму. Розвиток особистості відбувається за допомогою виховання, здобуття освіти, осмислення сенсу буття, власного становища у державі й суспільстві, що є важливими складовими гуманізму. Гуманістичні принципи закладені в сутності людини. Водночас, гуманістичні цінності впливають на дії людини, моделюють її реальну поведінку, спрямовану на виконання правових, соціальних настанов.

Наголошено, що право трансформує гуманістичні ідеали і принципи із етично-соціальної площини в правову, як наслідок, гуманність отримує статус правової категорії.

Гуманістичні засади, що випливають із суспільних прагнень, запитів особистості до гідного становища, стають реальними передусім у цінностях природного права. Однак, при творенні, тлумаченні, застосуванні правових актів слід керуватися такими поняттями як справедливість, рівність, свобода, які разом із гуманізмом повинні лягти в основу позитивного права.

Підкреслено, що гуманність є природною якістю права, адже право концентрується навколо людини, її цінностей, а саме: права на життя, здоров'я, особисту свободу і безпеку, права на охорону своєї честі, гідності, захист від будь-якого несанкціонованого втручання в особисті справи забезпечує юридичну захищеність інтересів особи, створює умови для реалізації її потенціалу, однак, не гарантуючи цю реалізацію без її власних зусиль.

З'ясовано, що гуманність як природна якість права відповідає групі принципів права, які характеризують відношення до людини як найвищої цінності. Як принципи права, що відображають вихідні, визначальні ідеї, положення, установки, характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю та складають моральну й організаційну базу виникнення, розвитку і функціонування права, виступають наступні положення: 1. людина не може бути засобом для досягнення мети; 2. усі люди за народженням є вільними та рівними у своїх правах; 3. кожна людина має право на особисту недоторканість; 4. жоден індивід не може бути визнаний винним у скоєнні злочину, інакше, як за вироком суду; 5. реалізація особистих прав громадянина не може порушувати прав інших громадян.

Витоки історичної еволюції поєднання гуманізму та права сягають своїм корінням Стародавнього світу. Деякі аспекти проблеми гуманізму у праві через призму вартісності людини аналізували Лао-Дзи, Конфуцій, Мао-Дзи, Аристотель, Платон, Сократ, Епікур, Піфагор, Цицерон та ін.

Наголошено, що першим етапом розвитку гуманізму став період Античності, коли видатними мислителями було концептуально осмислено ключові правові проблеми. Право постає як втілення правди та справедливості, виразник свободи, правил поведінки вільних людей, що має на меті належне забезпечення інтересів полісу та його членів.

У період Середньовіччя гуманістичні ідеї правового світогляду викладені у роботах Томи Аквінського, Аврелія Августина, Тертуліана, Бернара Клервоського, Петра Даміані, Псевдо-Афанасія Александрійського та ін. з точки зору релігійності й розумових здібностей людини.

Підкреслено, що філософи означеного періоду поклали початок вченню про природні права, які належать кожному без винятку. Середньовічний гуманізм, який тісно пов'язаний з християнським вченням, розширив розуміння людяності, адже людина постала як значущий, найдосконаліший Божий витвір, що рівною мірою наділений Божою любов'ю. Розуміння

природного права ґрунтувалося на Божественному законі. Гуманістична сутність правових норм розкривалася крізь призму моралі.

Епоха Відродження представлена науковим доробком видатних мислителів Данте Аліґ'єрі, Пікоделла Мірандоли, Ніколло Макіавеллі, Еразма Роттердамського, Мішеля Монтеня, Лоренцо Валла, Джаноццо Манетті та ін. Людська природа стала основою для гуманізму цього періоду.

Абсолютна цінність людини дала поштовх до розвитку політико-правових учень, в основі яких лежали природні права та свободи людини й громадянина.

Зародження ідеї гуманізму у праві періоду Реформації відображено в роботах Ульріха Цвінглі, Етьєнаде ла Босі, Мартіна Лютера, Жана Кальвіна, Філіпа Меланхтона та ін.

Відстоювання незалежності людини, прав і свобод людини крізь призму гуманізму у праві в період Нового часу знаходимо у творах Самюеля де Пуфендорфа, Бенедикта Спінози, Жан-Жака Руссо, Томаса Гоббса, Джона Локка, Гуго Гроція та ін.

Досліджено, що природно-правова філософія, яку представляли І. Кант, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо та інші філософи XVII–XVIII ст. зводила юридичну формулу людської гідності до універсальних етичних максимумів і релігійних абсолютів. На почутті власної гідності, на їхню думку, мала будуватися самосвідомість особистості як громадянина, готового відстоювати власні права та свободи; це ж почуття не повинно було дозволяти йому порушувати морально-правові норми.

У період Просвітництва (XVIII ст.) гуманізм виражає певні межі епохи становлення індустріального суспільства, відповідних інститутів права політики, моралі, науки та культури. Гуманізм цієї епохи утверджував права, свободи й гідність особи, характеризував їх як природні умови функціонування громадянського суспільства та, загалом, цивілізованого типу організації суспільного життя. Значення такого гуманізму підкріплювалося

вірою в природний прогрес суспільства, заснований на розвитку економіки, індустріального виробництва, освіти.

З ХІХ ст. гуманізм поширювався у філософсько-правових концепціях і застосовувався для означення моральних і соціальних якостей людини та людства. Разом з тим, з середини ХІХ ст. у зв'язку з кризами в індустріально орієнтованих суспільствах такий гуманізм критикується з різних позицій. Криза просвітницького гуманізму відбувалась як крах цінностей європейської культури, що вступила в резонанс з руйнуванням традиційної європейської релігійності.

Економічна криза та розвиток тоталітаризму спричинили кризу традиційного гуманізму у праві ХІХ – поч. ХХ ст.

Сучасні представники постмодерністської філософії (М.Фуко, Ж.Дерріда, Ж. Дельоз, Ж. Ліотар та ін.) пропонують не тільки різні пояснення теперішньої кризи європейського гуманізму, а й філософсько-світоглядні стратегії переосмислення його як великого проекту просвітництва.

Попри тривалу кризу класичного гуманізму та спроби його реабілітації у філософських концепціях та доктринах, гуманізм після певного періоду занепаду здобув провідні позиції у правовій площині.

Свобода, рівність, справедливість як основні екзистенції гуманістичного потенціалу права є конкретизовані у правових ідеалах вищі моральні цінності, такі як добро, благо.

Категорії свобода, рівність і справедливість є взаємопов'язаними явищами. Принцип формальної рівності представляє собою єдність трьох сутнісних характеристик права: всезагальної рівної міри регуляції, свободи, справедливості. Притаманна праву всезагальна рівна міра – це саме рівна міра свободи і справедливості, а свобода і справедливість не можливі за межами рівності та без рівності.

Доведено, що країни, де суспільний лад утвердився на принципах свободи, рівності та справедливості, досягли значних успіхів у розвитку

економіки, культури, науки і техніки, соціального захисту населення тощо. Розглядаючи вияви гуманізму в правових системах розвинених країн світу, зазначено, що гуманізм не є всезагальною і безумовною цінністю для всіх народів і всіх епох. Він функціонує нерівномірно, від нульової позначки до вищого ступеня розвитку. Головна функція гуманізму – забезпечити існування і розвиток людства через юридичне закріплення гуманістичних цінностей у міжнародних документах (Загальна декларація прав людини. Конвенція про захист прав людини і основних свобод) через гуманізацію політичної свідомості, політичних орієнтирів, політичної волі і діяльності людей.

Обґрунтовано, що найбільш авторитетними та доступними для наукового аналізу визнаються розроблені у другій половині ХХ ст. класифікації правових систем французької та німецької шкіл. Зокрема, представник французької школи порівняльного правознавства Р. Давид запропонував ідею трихотомії – виокремлення трьох основних правових сімей: англо-американської, романо-германської та соціалістичної. Всі інші правові системи він об'єднав під умовною назвою «інші види суспільного устрою та права», серед яких розглядалося мусульманське, індуське та індійське право, а також правові системи країн Африки та Далекого Сходу.

Поняття «західне право», що утвердилось у порівняльному правознавстві, об'єднує європейську і англо-американську групи правових сімей. У якості його основних критеріїв виокремлюють континентальну правову традицію, що втілена в ідеях природно-правового вчення й особистісному підході; поняття справедливості й свободи волевиявлення; автономію особистості в суспільстві, невтручання держави у справи особистості. Західному праву зазвичай протиставляють східне та ідеологічне право. Східне право втілюється у релігійних та традиційних правових системах, засноване на міжособистісному підході, пріоритеті обов'язку і зобов'язання, залежності особистості від суспільства, на підпорядкованості людини державі, на вченнях і віруваннях, що вимагають самопожертви

індивіда заради суспільних і державних інтересів. Ідеологічне право виникло революційним і штучним шляхом між основними типами права в світі, засноване на приматі й принципах правлячої в державі ідеї (передусім комуністичної), якій підпорядкований правовий розвиток країни.

Зазначено, що ідея гуманізму є одним з ключових факторів зближення правових систем, сприяючи уніфікації законодавства, уможливаючи здійснення прогностичних оцінок щодо доцільності та ефективності рецепції того чи іншого правового засобу. Разом з тим, констатовано, що на сьогоднішній час ідеальної моделі за практичним утіленням прав людини, свободи, рівності, справедливості все ще не створено. Все, що створене, є моделлю, гуманістичний потенціал якої лише розгортається у напрямі до ідеалу.

РОЗДІЛ 2. ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВА

2.1 Людина як суб'єкт і об'єкт права

Правова держава є найбільш сприятливим полем реалізації гуманістичного потенціалу права саме тому, що в її центрі стоїть людина – найбільш висока цінність цивілізації. Історія суспільного розвитку засвідчує, що реалізація цього принципу здійснювалась лише частково, за певними елементами. Принцип людиноцентризму у системі права існував, скоріш, як ідеал, а ніж реальність. Між тим, цей принцип має всезагальний характер насамперед тому, що всі люди нуждаються в ньому, прагнуть його досягнення. Зупинимось на цьому більш детально.

Людина у правовій державі є центральним елементом навколо інтересів якого вибудовується вся система правовідносин. Саме тому доречно розглянути людину як суб'єкт і об'єкт права.

Людина є природним суб'єктом права, який відіграє особливу роль у системі суб'єктів права. Індивід як суб'єкт права – це вихідна база та попередня умова для можливості появи не індивідуальних (групових тощо) суб'єктів права. Останні, у свою чергу, виступають самостійними суб'єктами права з власною волею, правами та обов'язками, що є підставою визнати їх такими, що відповідають ознакам сучасного суб'єкта права [180, с. 15].

Проблема взаємодії людини та права набуває різноманітних інтерпретацій в залежності від обраних нами методологічних позицій. Так, згідно правовому позитивізму (або юридичному позитивізму) людина скоріше є об'єктом, ніж суб'єктом права. У позитивістських концепціях на перше місце висувуються інтереси держави як основного суб'єкта та джерела права.

Натомість у природно-правових концепціях роль людини є визначальною у існуванні та реалізації правових норм. Представники

природно-правової парадигми вважають людину найвищою цінністю, а її інтереси первинними щодо державних та суспільних.

З цього приводу І. Окунєв зазначає, що при визначенні поняття «суб'єкт права» необхідно дотримуватися підходу, що включає в себе положення як природно-правової, так і позитивістської концепцій [143, с. 3-4].

Зупинимось більш детально на розкритті позицій юридичного позитивізму та природно-правової парадигми щодо взаємодії людини і права.

На думку О. Костенко, позитивізм породжено неправильним вирішенням «основного питання юриспруденції», яке формулюємо так: «що є першоджерелом права – «буква» закону чи його «дух»? Виходячи з цього, «буква» закону відривається від його «духу» й відтак «перетворюється на інструмент для зловживань». Завдяки «букві» закону, відлученої від його «духу», позитивістські тлумачачи текст закону, можна маніпулювати ним, як заманеться, й обґрунтувати що завгодно, навіть те, «наприклад, що чорне є білим. І все це матиме видимість «буквеної», тобто формальної, законності». Правовий позитивізм, отже, відкриває дорогу до легалізації всездозволеності [101, с. 17]. Юридичний позитивізм у такій інтепретації не може бути теоретичним підґрунтям для існування правової держави, оскільки людина є виключно об'єктом права.

В свою чергу один з фундаторів юридичного позитивізму Г. Кельзен в працях «Про свободу» та «Комуністична теорія права» зазначав, «що хоч дві світові війни, фашизм, нацизм і комунізм зумовили повернення знову до природного права як доктрини релігійно-метафізичної, у якій право трактується як вічне, незмінне, і яке в особі Бога має свого творця, оповісника й суддю, все ж він залишається на позиціях нормативізму та вказує, що теоретики природного права, намагаючись розв'язати проблему абсолютної справедливості, ставлять перед собою завдання, яке не може бути вирішено в принципі» [103, с. 27]. Люди психологічно потребують

виправдання своєї поведінки та трактування останньої як виключно доброї і абсолютно справедливої. Раціональна наука не здатна розв'язати дану проблему, адже для раціонального пізнання не існує цілковитої справедливості, а відповідно, «ця проблема як така, що не може вирішитися людським пізнанням, має бути вилучена зі сфери пізнання. Категорії абсолютності – це швидше предмет метафізики або теології» [103, с. 27].

Фактично Г. Кельзен сформулював основні вади природно-правових концепцій та визначив переваги юридичного позитивізму, які проявляються у демократичних державах і стають недоліками у тоталітарних країнах, у яких прагнення до юридичної дисципліни та чіткості лише сприяє порушенню прав і свобод людини, роблячи її виключно об'єктом права, а державу виключно суб'єктом права.

Продовжуючи вищезначену логіку, відомий американський критик позитивізму Лон Фуллер стверджував: «Позитивіст-аналітик розглядає право як односторонню проекцію влади, що походить з якогось легалізованого джерела й нав'язує себе громадянину. Він не вважає істотним елементом створення правової системи те чи інше мовчазне співробітництво між законодавцем і громадянином; вважається, що закон просто впливає на громадянина...Позитивіст не визнає у функціонуванні правової системи нічого, що можна дійсно назвати соціальним виміром. Позитивіст розглядає закон у момент його прийняття законодавцем і потім у момент його впливу на суб'єкт права. Він не бачить законодавця та громадянина у взаємодії один з одним, а відтак неспроможний зрозуміти, що створення ефективної взаємодії між ними є істотною складовою самого закону... Я вважаю не випадковим, що елементи взаємодії, які створюють закон і надають йому значення, позитивіст-аналітик відсуває вбік і значною мірою ігнорує, бо інакше йому було б дуже важко зберегти основні пункти своєї віри» [227, с. 180-183].

В процесі еволюції юридичний позитивізм трансформувався у неопозитивізм, в якому простежуються елементи суб'єктності людини стосовно права в цілому та діючого законодавства зокрема.

Так, за концепцією неопозитивіста Х. Харта, слово законодавця викликає у переважної більшості громадян не просто звичну слухняність, а й добровільне признание, подібно до признання окремих правил. Доповнюючи власну концепцію психологічним елементом, Х. Харт виходить за межі кельзенівської критики теорії імперативів і вже свідомо, на відміну від Г. Кельзена, «вводить в правовий емпіризм до того часу відсутній в ньому третій вимір», суть якого можна коротко визначити як «визнання» – саме цей третій вимір дозволяє мати надію, що, врешті, будуть надолужені усі прогалини у дефініціях, які ще залишилися після залучення таких категорій як «влада» та «повноваження». Визнання надає також позитивно-правове зобов'язання, і відповідне йому підкорення, деякою новою рисою. Теорія імперативів тлумачить правову зобов'язаність як абсолютну необхідність – правова лояльність є прямим наслідком погрози влади. Г. Кельзен тлумачить право як наділене повноваженнями належне і залишає водночас відкритим питання про те, до чого власне все таки зводиться право: до обов'язку, до абсолютної необхідності чи до вільного волевиявлення. Х. Харт долає кельзенівську двозначність, віддаючи перевагу вільному волевиявленню [100, с. 19].

Відповідно людина у правовій державі, як суб'єкт та об'єкт права, має не тільки підкорятися діючим правовим нормам, але й визнавати їх справедливими й раціональними. Таке ставлення до права посилює легітимізаційний потенціал діючої влади та забезпечує підтримку громадян у подальшій її розбудові.

Саме тому норми позитивного права мають спиратися на природно-правові уявлення про сутність та призначення законодавства. Зокрема, Дж. Локк писав, що закони природи, виражаючи розумність людської суті, «вимагають миру і безпеки для всього людства», а кожна людина по закону

природи має право вдосконалювати «свою власність, тобто життя, свободу і майно» [110, с. 8].

Вочевидь, Дж. Локк як один з засновників лібералізму утверджував суб'єктність людини у правотворчості, відстоював необхідність захисту прав та свобод громадянина.

Згідно з концепцією правової держави, право як таке має розглядатися у нерозривному зв'язку з правами людини, що становлять невід'ємний компонент права, і не як безпосередній акт державної влади. Зокрема, «права людини є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватися всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правові засади; не відповідає загально визнаним міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини і громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади» та ін. [58, с. 290; 206]. Можна стверджувати, що повноцінне забезпечення прав людини є виявленням суб'єктності останньої у взаємодії з державою та правом як суспільним феноменом.

Нівелювання природних прав людини, перетворення її на об'єкт права з мінімальними гарантіями існування відбулося у тоталітарних країнах, під час чисельних війн та революцій у ХХ сторіччі, що дало поштовх переосмисленню суб'єкт-об'єктних зв'язків у трикутнику громадянин-право-держава.

Як стверджує Є. Івашев, «унаслідок післявоєнного «ренесансу» природного права сталася антитоталітарна переінтерпретація природно-правових ідей та цінностей. Провідна роль представників природного права в правовій критиці тоталітаризму й тоталітарного законодавства, активне розроблення з таких антитоталітарних (у тому числі з ліберально-демократичних) позицій проблем природних і невідчужуваних прав і свобод людини, цінності права, гідності особистості, правової держави тощо помітно підвищили престиж природно-правової ідеології в суспільній думці повоєнної Європи, посилили її теоретичні позиції і практичний вплив у

багатьох сферах політичного та правового життя (законодавство, правозастосовний процес, правосуддя тощо)» [73, с. 115-116].

В той же час, аналізуючи проблему людини як суб'єкта та об'єкта права не варто абсолютизувати природно-правові концепції, необхідно чітко усвідомлювати їх недоліки та переваги. Зокрема, на окремих недоліках природно-правової школи наголошує С. Рабінович, який підкреслює, що природне право декларативно проголошується зразком та критерієм справедливості права позитивного й водночас виявляється позбавленим будь-якої змістовно-сислової визначеності. Подібне використання юснатуралістичних ідей дозволяє формально обґрунтувати практично будь-які політичні рішення, приклади чого мають місце як у практиці судів загальної юрисдикції, так і Конституційного Суду України. У названих випадках формальна невизначеність поняття природного права чи деяких його смислових еквівалентів виявляється теоретичним відображенням і водночас засобом легітимації реальної невизначеності, притаманної правовим системам транзитивних суспільств [183, с. 82-83].

На наше переконання, правова держава має сприяти відтворенню найбільш раціональних та життєдайних ідей як правового позитивізму, так й природно-правових концепцій, що забезпечуватиме людині як суб'єкту права максимальне поле для волевиявлення та її захист від свавілля як об'єкта правовідносин.

З цього приводу фахівці зауважують, що повновладдя народу виникає в умовах демократичної, правової держави. У такій державі народ має всю повноту і верховенство влади. Органи влади, що створюються, підкорені народу, обираються і контролюються народом. Тільки за таких умов забезпечується свобода особи. У демократичній, правовій державі взаємовідносини органів влади і громадян щодо свободи особи будуються як паритетні й справедливі. «Народ однаково зацікавлений і в свободі окремої особи, і в нормальному функціонуванні органів держави, що забезпечують права і свободи людей». З політичного погляду відносинами соціальної

справедливості, за яких лише можлива свобода особи, можуть бути відносини, за яких свобода прямо залежить від сутності влади, дійсне народовладдя – від дійсної свободи особи: без одного немає іншого [144, с. 182].

В цілому на переконання науковців, порівняння природно-правового підходу з юспозитивістським у контексті розуміння взаємодії людини та права дає можливість сформулювати наступні концептуальні положення:

- «право в природно-правовій традиції мислиться природним регулятором суспільного життя, на противагу легістському праворозумінню, в якому воно трактується як штучне, інструментальне, політично-державне явище;

- значеннєвими характеристиками права виступають такі загальнолюдські цінності, як людина, справедливість, свобода, рівність людей у повазі до їхніх гідності й честі, спільне благо, людське життя і та ін.;

- з позицій юснатуралізму право виступає засобом людинотворення, утвердження людської гідності, захисту людини та її життя, а не винятково втіленням державної (групової) волі, як у легізмі, – і в цьому проявляється його гуманістичний потенціал;

- через норми і принципи природного права індивідуальна правосвідомість зв'язує людину з космосом, Богом, з універсальними, загальними законами буття, а не лише з державою, як у легістському праворозумінні» [30, с. 208-209];

- природно-правовий підхід стверджує невідчужувані права людини на життя, свободу і власність, повагу до людської гідності, честі тощо – вони уявляються такими, що даровані людині Богом, природою, розумом, зумовлені її людською природою та сутністю, виникають поряд з з'явленням людини у цьому світі, таким чином, проголошуються невідчужуваними. У позитивному праві означені права розуміють як даровані людині державою тією мірою і в такому порядку, коли держава вважає за потрібне їх «видати». Держава може також позбавити цих прав, у випадку доцільності;

– з вчення природно-правової концепції розуміється, що на ґрунті власної органічності «буттю людини, природи, життю, здатності відобразити фундаментальні зв'язки засад буття загалом, природне право мислиться первинним і визначальним стосовно позитивного права, яке має бути його наслідком»;

– природне право відображається не тільки у приписах позитивного права, а й існує у формі неписаного права, а саме у сутності і етичних, релігійних правил, таким чином, воно тісно поєднане з релігією й етикою. Тоді як позитивне право, будучи ототожненим із законом, не потребує для себе релігійних та етичних обґрунтувань, природне право систематично звертається до них. За посередництвом етичних і релігійних основ природне право тісно пов'язане з культурними цінностями, трактується як духовно-культурне явище, тоді як позитивне право є скоріше явищем цивілізації, а не культури. Якщо позитивному праву властиве відмежування нормативно-культурного чинника, то природне право активно звертається до нього [30, с. 208-209].

Отже, людина як суб'єкт права це:

– творець права, учасник правовідносин;
– творець своєї правової індивідуальності – суб'єкт правової ідентичності [155, с. 13].

В той же час, людина як об'єкт правовідносин є носієм не тільки прав, але й обов'язків, що покладаються на неї діючим законодавством. Суб'єкт-об'єктні зв'язки людини з правом визначаються законодавчими нормами, які встановлюють межі її свободи та настання відповідальності. Вищеозначене співвідношення напряду залежить від рівня розвитку демократії та інституцій правової держави у конкретній країні.

У загальному розумінні, класична теорія прав людини виходила з того, що негативні права людини зумовлюють негативний чинник свободи й охороняють людину від не зовсім бажаного втручання зі сторони держави у царину особистих прав і свобод людини. Г. Христова вказує, що негативні

права людини зумовлюють негативні зобов'язання держави та її представників щодо утримання від якихось дій, які направлені на їх порушення чи обмеження незаконного характеру. «До них належать більшість громадянських та політичних прав (право на життя, свободу думки, слова, віросповідання, право на недискримінацію, право не піддаватися тортурам, право на мирні зібрання та об'єднання тощо)». Позитивні людські права утворюють позитивні чинники свободи, реалізація цих прав неможлива без належної забезпечувальної діяльності зі сторони державних установ. Сюди відносяться соціальні права (які іноді називають соціальні наміри або «соціальні цілі»), економічні та окремі культурні права: охорону здоров'я, гідний рівень життя, право на працю, соціальний захист, відпочинок та ін. Означені права забезпечені позитивними зобов'язаннями держави, які в більш об'ємному вигляді передбачають активні дії держави, що спрямовані на захист, утвердження, сприяння їх реалізації [229, с. 32-33].

Таким чином, взаємодія людини з правом є поліаспектним феноменом, який включає в себе інституційні та не інституційні складові, визначається правовими традиціями й характером політико-правової системи конкретної держави.

2.2 Цивілізаційна й загальнолюдська потреба в реалізації людиноцентристської сутності права

Разом з тим кривава історія людства, перебіг численних війн та революцій чітко засвідчили потребу в реалізації людиноцентристської сутності права як цивілізаційну і загальнолюдську.

Визначаючись термінологічно зазначимо, що людиноцентризм – це філософія творення людини, діяльність якої обумовлена єдністю розуму і душі. З точки зору психології, як підкреслює В. Ковальчук, зосереджується увага на тому, що «соціальні впливи на особистість перетворюються на її внутрішні умови, які разом з біологічними задатками сприяють активності

особистості, що і творить її унікальність» [87, с. 32]. Важливою формою соціального впливу на людину є саме право, яке конститує формат існування особистості, умови її становлення та розвитку.

З точки зору В. Кремня, «людиноцентризм – це актуалізація гуманістичних тенденцій в сучасну епоху, відхід від раціоналізованих прагматичних імперативів. Об'єктивна логіка розгортання сучасного соціально-політичного і культурного життя перетворює гуманізм і філософську антропологію на новий тип світогляду – людиноцентризм». Він є не просто частиною філософії в її гуманістично-антропологічному вимірі [104, с. 8].

На думку Є. Романюка, можна констатувати, що своєрідний гуманістичний поворот у спрямуванні суспільно-організаційних перетворень до забезпечення та гарантування прав і свобод людини й громадянина є сьогодні визначальним вектором цивілізаційних процесів, які відбуваються в кожній розвиненій країні світу. Проте лише за умови масової активізації політичної та правової свідомості ця стратегічна мета, як свідчить досвід найбільш прогресивних сучасних демократій, може бути досягнута, адже за інших умов реалізація пріоритету суб'єктивних прав над державними інтересами стає майже нездійсненною [187, с. 131].

Необхідність реалізації людиноцентриської сутності права особливо гостро відчувається під час воєн, різноманітних військових конфліктів, коли норми міжнародного права мають сприяти недопущенню й розв'язанню існуючих міждержавних протиріч. Для здійснення справедливого судочинства у цій царині важливою є діяльність міжнародних судових інституцій, зокрема Міжнародного Суду ООН.

Зокрема, своєю судовою практикою Міжнародний Суд ООН окреслює рамки існуючого міжнародного права та надає поштовх для його розвитку. Рішення суду підтверджує наявність звичаєвих норм міжнародного права. Водночас, суд не став «світовим судом», який приймає рішення з будь-яких крупних конфліктів. На сьогоднішній день обов'язкову юрисдикцію Суду

визнає лише третина існуючих держав світу, і це визнання супроводжується суттєвими застереженнями. Помірковане ставлення до юрисдикції Суду частково може бути пояснено принциповим неприйняттям ідеї міжнародної юрисдикції колишніми соціалістичними державами. З одного боку, і після ліквідації соціалістичної системи держав у 1989–1990 рр. ставлення багатьох держав до Суду залишається обережним. З іншої сторони, уявна політична природа конфліктів, проблеми реалізації судових рішень визначають скептичне ставлення до Суду. Водночас слід зробити висновок, що у цілому авторитет та значення Міжнародного Суду ООН для мирного розв'язання міжнародних спорів та прогресивного розвитку міжнародного права є досить суттєвими [189, с. 346].

Незважаючи на недоліки міжнародної системи судочинства, вона відіграє значну роль у підтриманні та відновленні миру, реалізуючі таким чином людиноцентриську сутність права.

Недоліки у діяльності міжнародних судових інстанцій та їх недостатня ефективність, сприяли появі регіонально-цивілізаційних судових структур, які у правовий спосіб намагаються відновити справедливість захисти інтереси як окремих держав, так і громадян.

Так, науковці фіксують появу регіональних систем (механізмів) мирного вирішення міжнародних спорів, основу яких становили незобов'язуючі засоби вирішення міжнародних спорів (консультації, посередництво, слідчі та погоджувальні комісії тощо). Зокрема, до таких систем (механізмів) можна віднести засоби вирішення міжнародних спорів, передбачені документами Організації з Безпеки та Співробітництва в Європі, Співдружності Незалежних Держав, Організації Американських Держав, Африканського Союзу тощо. Фактично документи кожної сучасної регіональної міжнародної організації передбачають можливість застосування так званих дипломатичних засобів вирішення міжнародних спорів. Зазначене вище свідчить про те, що розвиток мирних засобів вирішення міжнародних спорів фактично відбувається шляхом відмови від універсалізації таких

засобів за рахунок їх регіоналізації, тобто створення регіональних систем (механізмів) вирішення міжнародних спорів. Ця тенденція «пояснюється більшою гнучкістю регіональних механізмів порівняно з їх універсальними аналогами, що більше відповідає потребам діяльності держав у сучасних міжнародних відносинах» [220, с. 353]. Водночас наразі в більшості регіональних договорів та організацій або передбачають неад'юдикаційні засоби вирішення міжнародних спорів, або створюють ад'юдикаційні органи з дуже обмеженою юрисдикцією. І такі обмеження фактично не дають можливості для подальшого розвитку цих інституцій. У сучасних регіональних системах (механізмах) вирішення міжнародних спорів надається перевага дипломатичним (незобов'язуючим) засобам вирішення міжнародних спорів, оскільки держави все ще не готові погодитись на створення міжнародно-правових механізмів, які можуть втручатись в діяльність їхніх державних органів через прийняття юридично обов'язкових рішень [220, с. 353].

Безсумнівно у глобальному масштабі право є інструментом збереження таких загальнолюдських пріоритетів як мир, добросусідські відносини, баланс інтересів, регіональна стабільність, глобальна справедливість, посилення взаємовигідної міжнародної співпраці та координації зусиль у боротьбі з планетарними проблемами тощо.

З точки зору І. Лукашука, «із утвердженням ідей міжнародного врядування, значна кількість адміністративних і регуляторних функцій, що раніше здійснювалися виключно національними урядами, були передані міжнародним інституціям. Посилення ролі міжнародних інституцій та міжнародного права призводить до формування нового світового порядку, що може забезпечити достатньо високий рівень керованості міжнародної системи. Спектр сучасних механізмів міжнародно-правового регулювання суттєво розширився і сьогодні включає від юридично-обов'язкових рішень міжнародних організацій до необов'язкових угод укладених в рамках міждержавних мереж. При цьому мова йде не про наддержавну владу, а про

взаємодію держав, які шляхом співробітництва та узгодження встановлюють загальнообов'язкові міжнародні норми» [114, с. 73].

Міжнародне врядування та міжнародна співпраця є втіленням інструментальної цінності права, що сприяє поширенню ненасильницьких методів у розв'язанні міждержавних суперечок, застосуванню принципів гуманізму у міжнародних відносинах.

Нажаль у сучасних умовах ми є свідками суттєвих трансформацій у міждержавних та міжцивілізаційних стосунках у бік збільшення антигуманних проявів, що у свою чергу посилює необхідність наполегливої реалізації людиноцентристської сутності права.

Можна констатувати, що економічна та політична боротьба потужних держав не завжди сприяє реалізації людиноцентристських постулатів у правовідносинах. Небажання наділяти міжнародні інституції широкими повноваженнями у певних сферах обумовлене тим, що держави розглядають ці сфери як найважливіші для свого виживання та процвітання. Слід зазначити, що небажання запроваджувати механізми міжнародного врядування у певних сферах передовсім притаманне найбільш розвиненим державам світу, а також постійним членам Ради Безпеки ООН. Ключовими сферами з приводу яких держави відмовляються поступатися своїми суверенними правами на користь міжнародних інституцій лишаються підтримання міжнародного миру та безпеки, захист навколишнього середовища, боротьба з міжнародним тероризмом, вирішення міжнародних спорів та ін. Проблеми захисту навколишнього середовища безпосередньо пов'язані із обмеженням певних видів економічної діяльності, боротьба з міжнародним тероризмом небажанням поступатися повноваженням у сфері кримінальної юстиції, проблема підтримання міжнародного миру із прагненням контролювати і самостійно гарантувати свою політичну незалежність і територіальну цілісність [125, с. 107].

Вочевидь, в наш час актуалізувалась потреба у реалізації (у правовий спосіб) безпечного існування людини у цивілізаційному й глобальному

вимірах як одного з проявів людиноцентриської сутності права. Безумовно право на безпеку є однією з фундаментальних цінностей існування людини, яке потребує законодавчого втілення на міжнародному та державному рівнях.

Як зауважують фахівці, концепція безпеки людини виникла на етапі розвитку міжнародного права у напрямі до ціннісно-орієнтованого світу та у зв'язку з переосмисленням ролі і місця держави та людини у міжнародному правопорядку. Вона відображає позицію, відповідно до якої безпека держави повинна розглядатися у контексті захисту від різних загроз кожної окремої людини. Як зазначає Г. Оберляйтер, вона покликана утвердити думку про те, що «кінцевим бенефіціаром безпеки є швидше людина, а не держава; і що для людини насправді важливо бути захищеною у щоденному житті, мати засоби для існування та зберегти свою гідність» [248, р. 72].

Підкреслюючи людиноцентриський характер права на безпеку, О. Коптєва констатує, що у другій половині ХХ ст. посилення уваги до питання про захист прав людини та усвідомлення цінності кожної людини вплинуло на те, що розуміння поняття безпека поступово змінилося. Безпека вже не розглядається суто як безпека держави, а як безпека кожної окремої людини. Водночас змістився акцент при оцінюванні небезпеки, і хоча зброя продовжує становити значну загрозу для міжнародного співтовариства, його основною турботою повинні стати, насамперед, життя та гідність людини. Таким чином, досягти безпеки можливо лише поступово, крок за кроком. І це є одним із основних завдань сталого розвитку [98, с. 57].

В свою чергу О. Боднар зазначає, що потреба у праві на безпеку є основною і домінуючою, значно сильнішою, ніж потреба в незалежності й самореалізації. Серед прав людини право на безпеку посідає особливе місце, тому що обумовлює всі інші права. Право людини на безпеку – це найперше найважливіше право людини, бо від нього залежать усі інші права. Про це свідчить весь досвід людства, накопичений протягом історії. Це право по

своїй суті становить основу всіх прав. Володіння ним є передумовою здійснення інших прав людини й громадянина [27, с. 89, 92].

В процесі розвитку правової держави, всі галузі права мають будуватися на принципі людиноцентризму, забезпечуючи саморозвиток та безпеку громадян.

В якості прикладу наведемо роздуми Ю. Бауліна щодо розвитку кримінального права у сучасній державі. Дослідник стверджує, що наука кримінального права могла би досліджувати проблеми узгодження соціально-економічних, політичних, духовних змін у суспільстві з модернізацією сучасного кримінального права, сприяти досягненню громадської злагоди. Розвиток комплексних, міждисциплінарних досліджень (сукупно із представниками інших наук, і не тільки юридичних) дозволив би масштабно досліджувати кримінально-правові явища, розробляти нові технології у сфері правозастосування. Необхідно відмовитися від схоластичних, віртуальних досліджень, поставивши їх на міцний фундамент кримінальної соціології, прагматизму і здорового глузду [16, с. 42]. Як бачимо науковець утверджує думку про те, що кримінальне право має спиратися на міждисциплінарні дослідження, враховувати духовні зміни у суспільстві, забезпечуючи таким чином людиноцентриське наповнення права.

В цілому можна констатувати, що потреба в реалізації людиноцентриської сутності права у цивілізаційному і загальнолюдському вимірах обумовлена необхідністю створення умов для духовного розвитку особистості, її становлення як громадянина незалежно від культурного й політичного середовища, політико-правової системи держави.

Як стверджують фахівці, суспільство може успішно розвиватися тільки тоді, коли воно відповідає принципу відкритості, який, з-поміж іншого, передбачає максимально можливий розвиток потенціалу людини до рівня, який дозволяє їй перманентно самостійно ухвалювати виважені рішення. У зв'язку з цим кожній людині треба законодавчо забезпечити можливості для

всєбічного розвитку – оволодіння усіма необхідними знаннями та їх вільного застосування на своє благо і на користь людства. Нормативні визначення понять «розвиток людини» та «розвиток суспільства» відсутні. Утім окремі складові їх змісту містяться у правовій та економічній доктринах (наприклад, теоріях правового статусу людини і людського капіталу відповідно) [118, с. 17].

З нашої точки зору, людиноцентриська сутність права проявляється найбільш рельєфно у тому випадку, коли діючі правові норми відповідають моральним принципам та постулатам (або хоча б їм не протирічать). Вочевидь, потреба у реалізації людиноцентриської сутності права напряду взаємопов'язана з необхідністю підняття морально-духовного рівня людства в цілому та окремих країн зокрема.

Об'єктивна зумовленість взаємодії права та моралі у сучасному правовому житті визначається тим, що правові закони втілюють принципи гуманізму, справедливості та рівності людей, тобто закони правої держави реалізують вищі моральні вимоги сучасного демократичного суспільства [190, с. 90].

Науковці переконують, що право, яке засновано на моральних принципах, легше сприймається людьми і не викликає відторгнення. Засобом його забезпечення буде не лише державний примус, але й громадська думка. Якщо ж право суперечить моральним переконанням суспільства, то його норми будуть ігнорувати і порушувати. Там, де право не захищає своїх громадян, відбувається «ампутація» моралі, що призводить до беззаконня та несправедливості. Історія цивілізації показує, що мораль також неможлива без права, оскільки немає моралі без свободи, а свободи – без правового забезпечення її гарантій [1, с. 36].

За всієї своєї відносної самостійності право, так само як інші соціальні норми, здійснює власні функції регулятивного характеру не окремо, а в одній системі й активній взаємодії з іншими соціальними регуляторами, основним призначенням яких є утвердження ідеалів справедливості. Формалізація

правил справедливості в законах держави є основою для суспільної практики. Закріплені в законах моральні правила в подальшому сприймаються як підстави для традиційних інститутів [146, с. 68-69].

Таким чином, потреба у реалізації людиноцентриської сутності права як цивілізаційна і загальнолюдська, обумовлена необхідністю збереження та відтворення низки основоположних цінностей суспільного буття, а саме миру, безпеки, справедливості, свободи, творчого саморозвитку та самовираження особистості тощо. Людиноцентриська сутність права у правовій державі має проявлятися на всіх етапах правотворчості та правозастосування, забезпечуючи комплексний підхід до демократизації правової системи в цілому. Історія розвитку держав та цивілізацій переконує, що людиноцентризм у праві забезпечується його взаємодією з нормами та принципами моралі, релігійними постулатами.

2.3 Суперечності реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем світу

Разом з тим, людиноцентриський підхід у праві не завжди знаходив своє втілення у розвитку цивілізацій та народів. Як відомо спостерігалися суперечності реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем світу.

У одній із своїх публікацій ми зазначаємо, що «у найбільш загальному вигляді правова система розглядається як сформована під впливом закономірностей розвитку певного суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними явищами. Правова система є одним із різновидів соціальної системи. Поряд та у взаємозв'язках із нею існують інші види соціальних систем: політична, економічна, релігійна тощо. Правова система формується, як правило, в межах певної держави (в такому разі використовують назву «національна правова система»). Але в деяких випадках правова система може виходити за

межі держави і охоплювати соціальні системи різних країн» [172, с. 26-27; 201, с. 238]. Виходячи з попередніх роздумів, варто зауважити, що суперечності реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем обумовлені не тільки безпосереднім розвитком права як суспільного явища, а й низкою соціально-економічних, політичних, ментально-духовних чинників.

У першому розділі нашої наукової розвідки ми докладно зупинились на різноманітних класифікаціях правових систем світу. Для подальшого розгляду теми дослідження ми будемо послуговуватись наступною типологією правових систем світу як такої, що має класичний, загальноприйнятий характер:

– континентальне (європейське) право. У рамках такого комплексного поняття, як західне право, його розглядають як сукупність правових сімей і окремих правових систем, сформованих на основі і з активним використанням римської правової спадщини та об'єднаних спільністю принципів побудови права, його структури, джерел і понятійно-юридичного апарату;

– англо-американське право. Другу групу правових сімей західного права поєднує відданість англійській доктрині судового прецеденту;

– східне (релігійно-традиційне) право. У характеристиці правових систем країн Сходу використовується термін «дуалізм», проте його розуміють як подвійність у нормативно-правовому впливі на суспільні відносини і поведінку людей у цих державах. До останніх відносяться країни з мусульманським, іудаїстським, індуїстським, конфуціанським правом, а також країни Південно-Східної Азії, Тропічної Африки та Тихоокеанського басейну, де сильні племінні й общинні звичаї і традиції;

– правові системи соціалістичних держав. Сформовані на основі комуністичної ідеології в різних регіонах після Другої світової війни держави та їх правові системи відносять до особливої групи – соціалістичної правової сім'ї. І хоча їх кількість нині обмежується лише кількома країнами (Китай,

Північна Корея, В'єтнам, Лаос і Куба), у цій сім'ї проживає понад чверть населення світу, що робить актуальним аналіз особливостей цього історично-правового феномена [142, с. 396-399; 201, с. 238].

Становлення континентально-європейської (або романо-германської) системи права характеризується послідовним розгортанням та інституційним оформленням ідеї права, яке супроводжувалось суперечностями реалізації принципу людиноцентризму.

На думку науковців, концептуальне становлення, а пізніше формування на законодавчому рівні романо-германської системи права доцільно класифікувати на наступні етапи:

- 1) «період простого права;
- 2) період формування загального права університетів;
- 3) період законодавчого права» [213, с. 82].

З погляду В. Тартасюка, «в Європі аж до другої половини XI ст. переважали племінні й місцеві риси звичаєвого права з деякими феодалними елементами. Родові зв'язки були першочерговою гарантією правового статусу людини. Зібрання законів, які періодично видавали королі й у яких викладалися звичаї, не були законодавством у сучасному розумінні слова. Таким чином, звичаєве право до рецепції римського права вважалось панівним на європейській території. Це пояснюється відсутністю централізованої державної влади і, відповідно, централізованої правової системи» [90, с. 47-48; 201, с. 238]. На даному етапі становлення континентально-європейської правової системи повноцінна реалізація принципу людиноцентризму була не можлива, оскільки він розповсюджувався лише на привілейовані суспільні стани.

В цілому, романо-германська правова сім'я своєю появою зобов'язана доктрині. Справа в тому, що право континентальної середньовічної Європи створювалося на основі римського права, яке було відроджене, тобто рецепційоване, викладачами (професорами) університетів. Дійсно, в Європі, починаючи з XI ст., активно засновується ряд університетів. В університетах

сформувалися школи глосаторів та консиліаторів, які тлумачили право шляхом написання глос (коментарів), в яких часто посилались на римські джерела. Юристи середньовічних університетів Західної Європи, які в своїй науковій діяльності стикалися з неоднозначністю та суперечливістю норм права, намагалися впорядкувати їх і привести до спільного знаменника. З цією метою вони занотовували і порівнювали точний виклад правових норм, знайдених у рішеннях судових справ, і шляхом теоретичного аналізу та синтезу формулювали більш точну дефініцію. Збірники глос, створені представниками університетів, мали широке застосування в судовій практиці і фактично прирівнювалися до законів, тому широко використовувалися в процесі правового регулювання суспільних відносин [65, с. 20-21]. Фактично законодавство цього періоду в Європі відображало доктрину так званого «старого природного права», згідно з якою об'єм прав людини визначався її соціальним становищем та походженням, що заважало уніфікації принципу людиноцентризму у правотворчості та правозастосуванні.

У подальшому буржуазні революції докорінно змінили або скасували феодальні правові інститути. Закон став основним джерелом романо-германського права. Р. Давид констатує, що саме у цей період уперше виник інтерес до позитивного права [53, с. 26]. На цьому етапі розвитку континентально-європейська правова система, починає набувати ознак демократичності, що сприяє утвердженню принципу людиноцентризму.

Разом з тим, уніфікація прав і свобод громадян не знімала з порядку денного необхідність боротьби проти антигуманних проявів у законодавстві країн цієї правової сім'ї. Зокрема, зберігалися норми, що порушували соціальні права людини – неналежний соціальний захист робітників, експлуатація жіночої та дитячої праці, неприйнятні умови праці, що у підсумку призвело до низки соціальних революцій у Європі на початку ХХ сторіччя.

Аналізуючи суперечності впровадження принципу людиноцентризму у англо-американському праві на прикладі США зазначимо, що в історії

формування правової системи цієї країни можна виокремити три етапи. У своїй статті ми пишемо, що «перший – це етап колоніального права (1607–1776). Другий етап, упродовж якого відбувається становлення правової системи США як самостійної, розпочався після здобуття незалежності і продовжувався до 1860 року. З другої половини XIX століття і дотепер триває третій етап, на якому американська правова система набула сучасного вигляду» [105, с. 2; 201, с. 239].

Відповідно на етапі існування рабства та громадянської війни говорити про утвердження принципу людиноцентризму достатньо проблематично, але разом з тим, ці події прискорили демократичні зсуви у суспільній свідомості, дозволили у подальшому сформулювати базові демократичні положення Американської Конституції.

Характеризуючи в цілому правову систему США як людиноцентричну, варто звернути увагу на певні суперечності та антигуманний формалізм у реалізації окремих норм права у державі в цілому та у деяких штатах цієї країни зокрема.

Так, після широкомасштабної руйнації ураганом Катріна (2005 р.) в американському штаті Луїзіана багато волонтерів, у тому числі лікарі та інші медичні працівники, прилетіли до Луїзіани для того, щоб надати швидку медичну допомогу постраждалим і евакуювати хворих. Відповідні закони штату вимагають: дозволу МОЗ штату Луїзіана для надання допомоги хворим на території цього штату; дозволу МОЗ штату Луїзіана для встановлення медпункту, в якому буде надано медичну допомогу хворим; обшукувати пасажирів перед тим, як їх пропустити на борт літака або вертольота на наявність зброї або інших заборонених предметів; наявності страхування цивільної відповідальності всіх, хто збирається перевозити пасажирів або на човнах, або на вертольотах. У зв'язку з надзвичайністю ситуації, що склалася, виникло наступне запитання: чи можна обійти ці приписи чинного закону заради порятунку життя постраждалих? Відповідь надійшла негайно від державної влади штату Луїзіана, вона була

передбачувана і однозначно негативна. У роз'ясненні свого рішення державна влада штату Луїзіана дала два обґрунтування: краще допустити можливість смерті потерпілих від урагану, ніж обійти вищевказані приписи права; непохитна повага до права є вищою цінністю, ніж порятунок життя постраждалих [152, с. 217].

Наступною суперечністю у реалізації людиноцентристської сутності права у США є застосування смертної кари. Зокрема, у США смертну кару передбачено у законодавстві 37 штатів і в ряді федеральних законів. Верховний суд США 2 липня 1976 р. виніс рішення, що смертна кара, у принципі, не суперечить конституції країни. Слід зазначити, що лише у 18 штатах є обмеження стосовно віку осіб, які засуджуються до позбавлення життя, тому що мали місце випадки страти неповнолітніх. Особливістю застосування смертної кари у США є й те, що вироки з цих справ обов'язково стають предметом розгляду апеляційних інстанцій не лише на рівні штатів, а й на федеральному рівні. Це призводить до того, що у в'язницях США тисячі засуджених роками чекають на вирішення своєї долі. У червні 1990 року Верховний суд США розширив сферу використання страти, визнавши конституційним її застосування стосовно вбивць у віці 16 років. Штати Луїзіана й Арканзас дозволяють страчувати підлітків із 15 років, штат Алабама - із 14, штат Міссісіпі - із 13. В історії США були випадки, коли смертні вироки приводилися у виконання стосовно дванадцятирічних дітей [127, с. 202-203].

З нашої точки зору, смертна кара неприпустима як з морально-етичних та релігійних позицій, так і з точки зору недосконалості правової системи будь-якої країни, США зокрема.

На підтвердження цієї тези зазначимо, що американські дослідники Г. Бедо і М. Редлет провели фундаментальне дослідження цієї проблеми, ретельно розробивши критерії невинуватості підсудного. Вони виявили в історії США 350 випадків, коли обвинувачені були помилково визнані винними. Серед цих засуджених 139 були засуджені до смертної кари і

чекали приведення вироку у виконання, 23 були вже страчені, 22 мали бути страчені у найближчі 72 години, а двоє – вже прив'язані ремінцями до електричного стільця, коли надійшло повідомлення про те, що вони виправдані (варто зауважити, що не всі дослідники погодились з цими висновками) [3, с. 87].

Для виявлення суперечностей у реалізації принципу людиноцентризму у правовій системі США варто звернутися до окремих положень законодавства та практики правозастосування у цій країні.

Як свідчать фахівці, до середини 1960-х рр. Верховний суд Сполучених Штатів Америки у справах, де підлягала оскарженню незаконна практика допиту підозрюваного органами поліції, не застосовував п'яту поправку (констатується, що особа, обвинувачувана у вчиненні злочину, має право на належний судовий розгляд, не може підлягати відповідальності двічі за одне і те ж порушення, не повинна бути примушена свідчити проти себе, а також що держава «не має права вилучати приватну власність без справедливого відшкодування»), а тільки відміняв деякі обвинувальні вироки у справах, в яких визнання особи у скоєнні злочину були наслідками допитів «третього ступеня», знущань, других примусових способів, інших конституційних підстав. В. Зінченко зазначає, що вагому роль для громадянина відіграє змога звернутися до «привілею проти самозвинувачення» на етапі розслідування справи органами поліції, а саме в період допитів органами, після арешту чи затримання. В основу звинувачення й наступного позбавлення волі людини часто може лягти самообвинувачення підозрюваної особи, яке залучене до справи, однак може бути наслідком погроз і вимог за допомогою шантажу, тиску, який носить психологічний характер, заподіяння фізичного болю і морального страждання [69, с. 95].

Такі порушення прояву гуманізму у США були припинені у 1966 р. у справі *Miranda v. Arizona*. Так, Верховний суд, керуючись п'ятою поправкою про недопущення застосування примусу стосовно підозрюваної особи, щоб остання свідчила проти себе, закріпив загальну норму допиту підозрюваної

особи. Людині, яку затримали органи поліції за підозрою у вчиненні проступку, передусім повинні бути надані пояснення щодо абсолютного права не надавати свідчень. Органи поліції мають своїм обов'язком повідомити затриманого громадянина про право на адвоката, який може бути присутнім при допиті. У разі, якщо затримана особа не спроможна фінансово дозволити собі запросити адвоката, то він може бути призначений. До підозрюваного повинна бути доведена інформація, що добровільні свідчення, які він дає, можуть використовуватися в суді проти нього самого як обвинувальні докази. Суд постановив, що нехтування означеними положеннями органами поліції зумовлює «виключення визнання з матеріалів справи і безумовну відміну звинувачувального вироку, навіть якщо в справі були інші, окрім свідчень обвинуваченого, доказу провини». Таке положення одержало назву «правило Міранди», а повідомлення підозрюваній особі про належні їй права іменується як «попередження Міранди» [61, с.176].

Найзначущішою вартістю у релігійних правових системах проголошується не благо окремої людини, як це вважається у західному світі, а суспільно-загальне благо, наслідком чого є те, що будь яка людина в ім'я громадського блага зобов'язана відмежуватися від власних потреб, інтересів, цілей, що в підсумку принесе благо будь якому окремому індивіду. Так, характерною ознакою релігійної правової системи є домінування обов'язків представників громади, не прав і свобод людини [120, с. 11].

З точки зору стандартів західної правової цивілізації у східних країнах з релігійно-традиційною правовою системою принцип людиноцентризму застосовується вибірково або взагалі не реалізується, поступаючись принципу громадоцентризму. Така традиція у цих системах склалась історично й передбачає пріоритетність колективних прав та свобод над індивідуальними [204, с. 113].

На переконання дослідників, з позиції західного розуміння змісту прав і свобод людини й громадянина найбільш такими, що потребують нагального вирішення є наступні: «свобода слова, совісті, віросповідання, рівність

статей, що традиційно визнаються фундаментальними правами, уявлення про яке розвивалися в межах ідеології прав людини і, відповідно, лежать в основі «міжнародного права прав людини» [197, с. 316].

Зокрема у мусульманських країнах реалізація принципу людиноцентризму у західному розумінні напряму залежить від ступеня застосування релігійних норм.

На думку О. Тімоніна та Л. Байкової, відповідно до критерію збереження мусульманського права правові системи сучасних держав Арабського Сходу доцільно поділяти: [210, с. 87]

1. Правові системи, в яких практично не зберігся вплив мусульманського права, зокрема Туреччина; в Основному Законі цієї країни у 1982 р. задекларована республіка як демократична, світська і соціально-правова держава. Відсутні мусульманські суди, а Шаріат зберіг свій вплив у цивільному суспільстві.

2. Правові системи, в яких абсолютно відмежувалися основоположних мусульманських правових інститутів, однак у сфері шлюбних і сімейних стосунків здебільшого зберігається вплив мусульманського права, зокрема в Йємені, Тунісі. У межах сімейних і шлюбних стосунків на законодавчому рівні задекларовано однакові права чоловіка та жінки, мусульманські суди зруйновано, полігамія заборонена.

3. Правові системи, в межах яких положення мусульманського права реалізуються в повній мірі, зокрема в Пакистані, Саудівській Аравії, Ірані. У Основних Законах і нормативно-правових актах задекларована відданість і повага до ісламських засад. Наприклад, в Основному Законі Ірану 1979 р. держава проголошується «ісламською республікою». Переважна більшість нормативно-правових розпоряджень сформульовані виходячи з концепції шаріату, недотримання яких тягнуть за собою суворі покарання. Власне, вищу юридичну силу має шаріат.

4. Правові системи, в яких відслідковується слабкий вплив мусульманського права, зокрема Кувейт, Бахрейн, Об'єднані Арабські

Емірати. Основні Закони вищевказаних держав визначають мусульманське право як найважливіше джерело законодавства. Проте, існують обмеження мусульманського права через ряд положень кримінального кодексу. Для прикладу наведемо «покарання за вживання спиртних напоїв у кримінальних кодексах Кувейту 1960 р. (із доповненнями 1964 р.) і Бахрейну 1976 р., а також регулюванням правового становища імамів мечетей, організації хаджу» тощо.

5. Правові системи, в яких мусульманське право існує тільки для регламентації деяких сторін соціального життя, зокрема Алжир, Єгипет, Марокко, Йорданія, Ірак, Сирія, Ліван та ін. Здебільшого, тут на конституційному рівні задекларовано, що виключно мусульманин повинен бути лідером країни. Джерелом законодавства вважають мусульманське право, дія якого, однак, обмежена.

6. Правові системи, в межах яких дія мусульманського права звузилася і вони значно більше інших піддалися впливу англо-американської і континентальної правових систем, зокрема Судан, Лівія, Йеменська Арабська Республіка, Пакистан. Попри все ці країни віддані ключовим догмам мусульманського права.

Отже, у мусульманських правових системах принцип людиноцентризму (у західному розумінні) може вступати у протиріччя з релігійними догмами, які часто-густо демонструють консерватизм традиційних суспільств.

Продовжуючи розгляд суперечностей реалізації принципу людиноцентризму у релігійно-традиційних правових системах зупинимось на характеристиці індуської правової системи.

До індуської правової системи відноситься право наступних держав: Республіки Сінгапур, Індія, Кенія, Уганда, Об'єднана Республіка Танзанія.

Індуське суспільство поділяється на касти, що в свою чергу є виправданим і освяченим релігійними нормами. В залежності від народження людини і приналежність до певної касти, визначається її соціальний статус.

Поведінка людини у земному бутті оцінюється відповідно до певних критеріїв: «шанування верховних богів (Вішна, Шива) чи їх тілесних втілень; строге дотримання побутових правил каст». Загальноприйнятою є думка, що людина спокутує власні гріхи, набуті у попередньому житті в залежності від того, у вищій або нижчій касті вона народилася і живе.

Суспільство держав індуської правової системи є достатньо структурованим, тому становлення громадянського суспільства в означених країнах здійснюється доволі повільно, більше того, стримується прикметними якостями правової системи, що заснована на релігійних доктринах індуїзму. «Кожна каста має власні звичаї, – пише В. Горленко, – які і є для неї нормою поведінки і справедливості. Навіть суддя, що розглядає справу, може виносити рішення не відповідно до вимог закону чи релігійної норми, а згідно зі звичаєм його касті» [44, с. 129-130].

Фактично, індуська правова системи відтворює норми звичаєвого права, де соціальний статус та права людини визначаються її приналежністю до певної суспільно-класової, релігійної або етнонаціональної групи. Відповідно принцип людиноцентризму у правових системах такого типу трактується у контексті традиційно-релігійних уявлень та протирічить постулатам правової держави про демократичність, універсальність та позакласовість права.

Аналізуючи суперечності реалізації принципу людиноцентризму права у правових системах соціалістичних держав, зауважимо, що даній проблемі буде присвячено окремий розділ нашої наукової праці.

Характеризуючи дегуманізацію правових систем соціалістичних країн в цілому, можна стверджувати, що вона проявляється у наступному:

- превалюванні прав та інтересів держави над правами й інтересами людини;
- визнанні колективістських цінностей важливішими за індивідуально-особистісні;

– репресивному характері правоохоронних та судових органів, діяльність яких не захищає права людини, а відстоює переважно інтереси держави;

– домінуванні позитивного права над природним: нехтуванні основоположними правами і свободами людини й громадянина;

– підміні правових норм ідеологічними догмами;

– порушенні (або не визнанні) міжнародних правових документів з прав людини;

– неможливості громадян впливати на формування правової політики держави, легально боротися за свої права.

Попередній аналіз характерних рис та особливостей впровадження принципу людиноцентризму у правових системах світу переконує в тому, що правова держава є найбільш сприятливим полем реалізації гуманістичного потенціалу права.

Для утвердження гуманістичного потенціалу права вкрай важливо, щоб суб'єкти правової держави мали знання та навички для автономної діяльності в межах діючого законодавства. Це пов'язано з тим, що людина у правовій державі має значний обсяг прав, яким треба вміти користуватися не намагаючись порушити свободу інших людей.

Як переконують фахівці, для дієвості означеного права суб'єкт повинен усвідомлювати, що в кожному окремому випадку, вимога закону чинити у певний спосіб зовсім не означає згоди виконати її. А держава повинна визнати громадянина моральним, автономним суб'єктом. Наявність особистої автономії зовсім не значить, що держава повинна проявляти байдужість до проблем правового послуху. Власне навпаки, «така автономія передбачає зацікавленість держави у досягненні добровільного підпорядкування праву, її роль полягає у пропагуванні таких правових положень, котрі обґрунтовуватимуть справедливість вимог закону» [231, с. 9].

Тобто гуманність правової держави полягає в тому, що в ній громадянин може сподіватися на максимальну свободу, реалізацію різноманітних проявів своєї екзистенції, не виходячи при цьому за межі діючого законодавства. Разом з тим, громадянин, використовуючи демократичні правові процедури, може стати ініціатором зміни законодавчих норм у бік посилення їх гуманістичності.

В свій час Ж.-Ж. Руссо писав, що «свобода – це підпорядкування закону, який людина сама собі встановлює, підпорядкування «голосу совісті», що дозволяє їй не вступати у суперечність із самою собою. А з погляду І. Канта, свобода – це «автономія», «самозаконність» людини, що визначається її совістю і виявляється у поведінці або дисциплінованості, або ж, за неправильного її розуміння, у свавіллі [26, с. 12].

Вочевидь гуманістичний потенціал права у правовій державі проявляється не тільки у людиноцентриському законодавстві, але у можливостях цієї системи сприяти вихованню автономного суб'єкта, який здатен без примусу виконувати норми права.

Необхідно зазначити, що І. Кант виокремлює три різновиди автономії конкретної особистості. Моральна автономія, з погляду мислителя, означає те, що індивід самостійно здатен визначити різницю між добром і злом. В означений вибір держава не може втрутитися, таким чином, залишивши його в рамках громадянського суспільства. Наступний вид автономії – утилітарний, коли індивід без посередництва держави здатен бути щасливим, обравши між добром і злом, визначившись із більш вигідною для себе позицією. Вищевказані різновиди автономії особистості практично повсякчас передбачають уміння здійснювати вибір, на нести відповідальність за цей вибір. Як моральна, так і утилітарна автономія виявляють себе у царині громадянського суспільства, формуючи сфери, незалежні від державного апарату та його прямого втручання. Наступний вид автономії, за І. Кантом, – це «громадянська автономія, яка передбачає для людини можливість виконувати лише ті закони, з якими вона погоджується або у складанні яких

вона приймає участь». Звичайно, що, згідно з концепцією І.Канта, позитивне право повинно «бути узгоджене з природним правом, з моральним законом (категоричним імперативом). В цьому контексті, на думку вищезначеного філософа, совість є практичною свідомістю, яка керує почуттям обов'язку людей» [79, с. 275-276].

Здатність до автономії притаманна не всім учасникам правовідносин у правовій державі, а лише тим, хто має розвинену духовність та морально-правову свідомість. Повною мірою гуманістичністю права у правовій державі може скористатися лише моральний суб'єкт. В той же час, як злочинець може сподіватися на справедливе покарання та створення у правовій державі умов для його перевиховання у законослухняного громадянина, що також є ознакою людиноцентричності правової системи в цілому. Зокрема визначаючи принципи призначення покарання у правовій державі Л. Кругліков вказує на такі: загальноправові (законність, гуманізм, демократизм) і галузеві (індивідуалізації покарання, цільового устремління й економії заходів відповідальності) [106, с. 36].

Отже, на думку сучасних науковців, саме духовність стає ядром автономної особистості, вищим проявом її сутності, її внутрішньої відданості людському, моральному обов'язку, підпорядкованості людини вищому змісту його буття. Духовність людини допомагає запуснути механізми, при яких зовнішні причини починають діяти у процесах детермінації органічних, складних і саморозвиваючих систем (особистісні смисли, цінності, мотиви), завдяки яким відбувається творче конструювання буття особистості. «Духовність особистості – її надсвідомість, негасима потреба стійкого відкидання всього низинного, безмежна відданість піднесеним ідеалам» [43, с. 179].

У правовій державі під впливом гуманістичних цінностей трансформується саме уявлення про сутність, функції та подальші перспективи розвитку права.

З точки зору В. Невідомого, право змістовно конститується вже не як «право держави», що встановлює рамки суб'єктивної свободи, а як право людини, залежно від якого нормативізуються як певні «дозволи» щодо окремих осіб, так і зобов'язання держави в плані забезпечення можливостей реалізації таких прав» [133, с. 310].

Реалізація гуманістичного потенціалу права у правовій державі безпосередньо корелюється з певним «образом людини», який включає в себе здатність суб'єкта створювати та відтворювати людиноцентриські норми закону у суспільних відносинах.

Спираючись на дослідження В. Брюггера можна стверджувати, що такий «образ людини» має включати, п'ять типів характеристик, що задають орієнтацію наявних та потенційних прав людини на забезпечення:

1) «особистісного самовизначення людського індивіда (тобто свободи вибору серед багатоваріантних альтернатив та напрямів слідування природним схильностям при усвідомленні потенційних переваг та ризиків реалізації такої свободи);

2) узгодженості деонтологічного змісту цих прав із суспільнозначущими культурними цінностями (в системі яких різноманітні «культури формують свою ідентичність, а індивіди – свою особистість);

3) відповідальності (як юридичної, так і соціальної);

4) захисту життя;

5) можливості побудови кожним людським індивідом власного способу (стилю) життя, що не виключає особистої свободи в плані відходу від усталених стандартів. Тобто така критеріальна формула вказує на те, що права людини мають на меті забезпечення «самовизначального, значущого та відповідального способу життя» кожній людині. Людина, яка зважає на усі ці аспекти, не тільки живе своїм життям, але й діє адекватно, оскільки у такому балансі між індивідом, громадою та культурою людська гідність знаходить своє найкраще втілення» [31, с. 140-142].

Розмірковуючи над гуманістичним призначення права, відомий український дослідник Ю. Шемшученко підкреслює, що «найвизначнішою цінністю, реалізувати яку покликане право, є існування людського суспільства і життя кожного окремого індивіда. В особистому та соціальному житті фундаментальну роль відіграють такі цінності, як свобода, рівність, справедливість, гуманізм, добро» [237, с. 8]. І ці цінності самі по собі не мають жодного значення, а лише з прив'язкою до особистості, до її реальних можливостей самореалізації. «Такі права, як право на життя, свободу, гідність, недоторканість особи, участь у політичному житті – є необхідними умовами влаштування життя людини у цивілізованому суспільстві і тому повинні бути визнані та захищені державою» [237, с. 8].

В якості висновку варто погодитись з роздумами Т. Подковенко про те, що антропоцентризм за допомогою реалізації ключових гуманістичних ідей повинен постати як основа світогляду й ціннісний орієнтир для будь якої людини. Тільки в такому випадку насправді реальним стане побудова правової держави та громадянського суспільства, а права та свободи людини стануть соціальною цінністю на найвищому рівні. Реальна дія засади антропоцентризму зумовлюється стійкий і високим рівнем правосвідомості, саме розумною частиною природи індивіда, про що читаємо ще у римських і грецьких філософів. Отже, засади антропоцентризму уможлиблює рух і спрямування не лише правничого знання, але й практичної юриспруденції на розв'язання значущих проблем сучасного державотворення, витворення якісно нового, гуманного законодавства [167, с. 24].

Підводячи підсумки зазначимо, людина у правовій державі реалізує себе як суб'єкт і об'єкт права. Разом з тим, її суб'єктність у такому типі держави є більш рельєфнішою ніж об'єктність за рахунок існуючих демократичних прав та свобод. У правовій державі людина як суб'єкт права має всі можливості бути ефективним творцем права, активним учасником правовідносин.

Аналізуючи сучасні правовідносини можна стверджувати, що існує нагальна потреба у реалізації людиноцентриської сутності права у цивілізаційному, загальнолюдському та національному вимірах. Необхідність реалізації людиноцентриської сутності права особливо гостро відчувається під час воєн, різноманітних військових та соціальних конфліктів, коли норми права мають сприяти недопущенню й розв'язанню існуючих міждержавних або соціально-класових протиріч.

Наукові дослідження свідчать про наявність суперечностей у реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем світу. Так, континентально-європейська правова система пройшла шлях від вибіркового застосування принципу людиноцентризму до демократичних, універсальних підходів у цій царині. В свою чергу англо-американська правова система поєднує в собі елементи консерватизму та прагматизму у застосуванні гуманістичних постулатів у правовідносинах. Натомість, у релігійних правових системах чітко простежується не пріоритет прав і свобод людини, а домінування над ними обов'язків та норм громади. Найвищою вартістю розуміється не благо будь якого індивіда у західному розумінні, а суспільне благо у релігійно-традиційній інтерпретації.

На сьогоднішньому етапі розвитку людської цивілізації лише правова держава є найбільш сприятливим простором для реалізації гуманістичного потенціалу права. Гуманістичність права у правовій державі проявляється у правотворчості, правозастосуванні, існуючій людиноцентриській системі реалізації покарань, об'ємі наданих громадянину прав і свобод гарантованих владою тощо.

Висновки до розділу 2

Правова держава є найбільш сприятливим полем реалізації гуманістичного потенціалу права, оскільки в її центрі перебуває людина, яка є найвищою цінністю цивілізації. Історія суспільно-політичного розвитку

засвідчує, що реалізація цього принципу здійснювалася частково, за певними елементами. Принцип людиноцентризму у системі права існував швидше як ідеал. Між тим, цей принцип має всезагальний характер.

Вказано, що проблема взаємодії людини та права набуває різноманітних інтерпретацій в залежності від обраних методологічних позицій. Так, згідно юридичного позитивізму людина скоріше є об'єктом, ніж суб'єктом права. У позитивістських концепціях на перше місце висуваються інтереси держави як основного суб'єкта та джерела права. У природно-правових доктринах роль людини є визначальною в існуванні та реалізації правових норм. Представники природно-правової парадигми вважають людину найвищою цінністю, а її інтереси первинними щодо державних та суспільних. Наголошено, що при визначенні поняття «суб'єкт права» необхідно дотримуватися підходу, який включає в себе положення як природно-правової, так і позитивістської концепції.

Обґрунтовано, що людина у правовій державі, як суб'єкт та об'єкт права, повинна не тільки підпорядковуватися діючим правовим нормам, але й визнавати їх справедливими й раціональними. Таке ставлення до права посилює легітимізаційний потенціал діючої влади та забезпечує підтримку громадян у подальшій її розбудові. Тому норми позитивного права мають опиратися на природно-правові уявлення про сутність та призначення законодавства.

Згідно з концепцією правової держави, право повинно розглядатися у нерозривному зв'язку з правами людини, що становлять невід'ємний компонент права. Повноцінне забезпечення прав людини є виявленням суб'єктності останньої у взаємодії з державою та правом як суспільним феноменом.

Правова держава має сприяти відтворенню найбільш корисних ідей як правового позитивізму, так й природно-правових концепцій, що забезпечить людині максимальний простір для волевиявлення як суб'єкту права та захист від свавілля як об'єкта правовідносин. Підкреслено, що людина як об'єкт

правовідносин є носієм не лише прав, але й обов'язків, які покладаються на неї діючим законодавством. Суб'єкт-об'єктні зв'язки людини з правом визначаються законодавчими нормами, які встановлюють межі її свободи та настання відповідальності. Вищеозначене співвідношення напряду залежить від рівня розвитку демократії та інституцій правової держави у конкретній країні.

Потреба в реалізації людиноцентриської сутності права особливо гостро відчувається під час воєн, військових конфліктів, коли норми міжнародного права покликані сприяти недопущенню й розв'язанню існуючих міждержавних протиріч. Для здійснення справедливого судочинства у цій царині важливою є діяльність міжнародних судових інституцій.

Спостережено, що в сучасний період відбуваються суттєві трансформації у міждержавних та міжцивілізаційних стосунках у бік збільшення антигуманних проявів, що посилює необхідність наполегливої реалізації людиноцентриської сутності права.

Констатовано, що економічна та політична боротьба потужних держав не завжди сприяє реалізації людиноцентриських постулатів у правовідносинах. Зокрема, ключовими сферами з приводу яких держави відмовляються поступатися своїми суверенними правами на користь міжнародних інституцій залишаються захист навколишнього середовища, підтримання міжнародного миру та безпеки, вирішення міжнародних спорів, боротьба з міжнародним тероризмом тощо. Небажання наділяти міжнародні інституції широкими повноваженнями у зазначених сферах обумовлене тим, що держави розглядають ці сфери як найважливіші для свого виживання та процвітання.

Сьогодні актуалізувалась потреба у реалізації (у правовий спосіб) безпечного існування людини у цивілізаційному й глобальному вимірах як одного з проявів людиноцентриської сутності права. Безумовно право на безпеку є однією з фундаментальних цінностей існування людини, яке

потребує законодавчого втілення на міжнародному та державному рівнях. З'ясовано, що концепція безпеки людини виникла на етапі розвитку міжнародного права у напрямі до ціннісно-орієнтованого світу та у зв'язку з переосмисленням ролі держави й людини у міжнародному правопорядку. Вона відображає позицію, відповідно до якої безпека держави повинна розглядатися у контексті захисту від різних загроз кожної окремої людини.

Людиноцентриська сутність права проявляється найбільш рельєфно у тому випадку, коли діючі правові норми відповідають моральним принципам. Вочевидь, потреба у реалізації людиноцентриської сутності права напряму взаємопов'язана з необхідністю підвищення морально-духовного рівня людства в цілому та окремих країн зокрема.

Право, яке засноване на моральних принципах, легше сприймається народом і не викликає відторгнення. Засобом його забезпечення стане не лише державний примус, але й громадська думка. Якщо ж право суперечить моральним переконанням суспільства, то його норми будуть ігнорувати та порушувати. Там, де право не захищає своїх громадян, відбувається «відсікання» моралі, що призводить до беззаконня та несправедливості. Історія цивілізації засвідчує, що мораль також неможлива без права, оскільки немає моралі без свободи, а свободи – без правового забезпечення її гарантій.

Правова система є одним із видів соціальної системи, яка виникає за певних умов розвитку конкретного суспільства; сукупність узгоджених правових методів, які знаходяться у сталих зв'язках між собою та іншими соціальними явищами.

Наукові дослідження свідчать про наявність суперечностей у реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем світу. Континентально-європейська правова система пройшла шлях від вибіркового застосування принципу людиноцентризму до демократичних, універсальних підходів у цій царині. Англо-американська правова система поєднує в собі елементи консерватизму та прагматизму у застосуванні гуманістичних постулатів у правовідносинах. У релігійних правових системах чітко

простежується не пріоритет прав і свобод людини, а домінування над ними обов'язків та норм суспільства. Найвищою цінністю вважається не благо окремого індивідуума у західному розумінні, а суспільне благо у релігійно-традиційній інтерпретації. Правові систем соціалістичних країн характеризуються перевагою позитивного права над природним, недотриманням прав людини й громадянина, пріоритетом є державні інтереси, а не права людини, судові та правоохоронні органи здійснюють репресивні функції, відсутність можливості народу впливати на правову політику держави та відстоювати свої права законними методами та ін.

Гуманність правової держави полягає в тому, що в ній громадянин може сподіватися на максимальну свободу, реалізацію різноманітних проявів свого існування, не виходячи за межі діючого законодавства. Разом з тим, громадянин, використовуючи демократичні правові процедури, може стати ініціатором зміни законодавчих норм у бік посилення їх гуманістичності.

Доведено, що на сучасному етапі розвитку людської цивілізації лише правова держава є найбільш сприятливим простором для реалізації гуманістичного потенціалу права. Гуманістичність права у правовій державі проявляється у правотворчості, правозастосуванні, існуючій людиноцентриській системі реалізації покарань, об'ємі наданих громадянину прав і свобод гарантованих владою та ін.

РОЗДІЛ 3. ГУМАННІСТЬ ЯК ПРИРОДНА ЯКІСТЬ ПРАВА

3.1 Різноманітність правових систем в тоталітарному і демократичному суспільствах

Гуманістичний потенціал права залежить (і реалізується) в контексті загальної якості соціальної системи. В їх розмаїтті прослідковуються два основних типи: а) тоталітарний (авторитарний) тип; б) демократичний тип. Тип системи обумовлює зміст права, а також визначає особливості його реалізації. Тоталітарні соціальні системи до гуманізму і його вияви у праві ставляться вкрай упереджено, демократичні – утверджують його як принцип функціонування права в інтересах людини і суспільства. Зупинимось на цьому більш детально.

Різноманітність правових систем в тоталітарному і демократичному суспільствах проявляється, насамперед через принципову різницю цих типів режимів. Якщо у загальному сенсі під демократією вже більш, ніж два тисячоліття, розуміють форму політичної організації суспільства, засновану на визнанні громадян основним джерелом влади із забезпеченням їх можливості здійснювати вплив на прийняття політичних рішень, принаймні шляхом участі у періодичних виборах, то доля наукового концепту тоталітаризму в суспільно-гуманітарних науках більш короткотермінова.

Тоталітаризм як наукове поняття виникає у другій половині ХХ сторіччя та пов'язаний із аналізом історичного досвіду окремих країн Європи та Азії, зокрема Італії, Німеччини, СРСР, Китаю, Камбоджі, Північної Кореї тощо. Якщо демократія як концепт має принаймні декілька вимірів: інституціональний, правовий, нормативістський, де він може бути осмислений в якості ідеально-абстрактної моделі із мінімально необхідною кількістю ознак (широкі політичні права населення, виборність правлячих та верховенство права), то пост-пріорний аналіз тоталітаризму призвів до

дискусій і про джерела його виникнення, і про іманентні його родові якості. Серед найбільш відомих теоретиків, що здійснили загально-теоретичну експлікацію цього явища згадаємо Р. Андерсона, Х. Аренд, Р. Арона, З. Бжезинського та К. Фрідріха, Ж. Желєва, Е. Ноель-Нойман, К. Попера, П. Сондола, Дж. Сороса, Ф. Хайєка. В пострадянській політичній та правовій науці аналіз тоталітаризму (та особливо радянської спадщини) здійснювали: у загальнофілософському напрямку – Б. Гаврилишин, М. Ільїн, М. Попович, О. Феоктистова, в політико-режимному аспекті – А. Калініна, О. Фісун, А. Циганков, М. Чабанна, в контексті ідеологічного впливу – В. Андрущенко, Ю. Біденко, Д. Видрін, М. Михальченко, М. Полохало, в правовій сфері – К. Бондарева, О. Данильян, П. Петровський, С. Погребняк, П. Рабінович.

У 1952 році будучи визначений на міжнародному симпозиумі політологів у США як «закрита і нерухома соціокультурна і політична структура, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується і контролюється з єдиного центру» [108], тоталітаризм знайшов свою ґрунтовку розробку у низці фундаментальних досліджень його ознак та факторів (К. Поппер, Х. Аренд. Зб. Бжезинський, Р. Арон, Т. Адорно), які стали класичними в політичних та філософських науках.

Зокрема, Р. Арон виділяє наступні політико-правові риси в якості головних: монопольне право конкретної партії на політичну роботу; виключне право держави на вплив методами сили, засоби переконання, керівництво державою засобами масової комунікації; ідеологія цієї партії є державною, декларується єдино правильною, а згодом; держава контролює більшу частину професійної й економічної діяльності; політизація та ідеологізація суспільства, дій його представників, адже всяка діяльність вважається державною і знаходиться у підпорядкуванні пануючої ідеології; це зумовлює ідеологічні та поліцейські репресії, терор [14, с. 230-231; 202, с. 72]. Однак на його думку, визначаючи тоталітаризм, можна, зрозуміло, вважати головним виняткове становище партії, або одержавлення

господарської діяльності, чи терор ідеологічного характеру. Власне це явище одержує завершеного вигляду лише тоді, коли всі ці ознаки об'єднані і повністю виражені [14, с.110-111].

Таке саме твердження ми можемо застосувати й до демократії – виборність представницьких органів більшістю начелення стає дієвим при верховенстві права, а права людини можуть бути ефективно захищені при наявності справедливої та ефективною системи юстиції із розділеними повноваженнями.

На нашу думку, важливим є проведення певного розмежування не лише між демократією і тоталітаризмом, а й підкреслити нетотожність останнього авторитарному правлінню. При авторитаризмові також наявна узурпація влади, що може мати характер одноосібної тиранії, зрощення та підконтрольність її гілок, обмеження прав людини тощо. Х. Арндт констатувала ключові розбіжності «між тоталітарним правлінням, диктатурами і тираніями; деспотії та тиранії, з її погляду, передбачають рівність умов для підвладних, але для тоталітарного правління таке зрівнювання не було достатнім, оскільки не зачіпало неполітичних суспільних зв'язків між підвладними» [232, с. 85]. В той самий час тоталітарні режими призводять до руйнації таких зв'язків, атомізуючи суспільство та нівелюючи будь-які формальні або неформальні об'єднання, окрім тих, що санкціоновані та зрощені з тотальною державою.

Як зазначає вітчизняна дослідниця М. Чабанна в «авторитарній державі зазвичай є елементи громадянського суспільства, які не повністю поглинаються державою; на противагу принципу заборони створення інших партій при тоталітаризмі, за авторитарних режимів можлива багатопартійність, але реальної конкуренції між партіями у боротьбі за владу немає» [232, с. 86]. При цьому існує обмежена різноманітність поглядів, допускається функціонування формальних опозиційних сил, які перебувають під контролем владного режиму, формально можливе навіть змагання за владу. Однак, функціонування опозиційних сил не повинно посягати на

основи системи. У тоталітарній державі під заборону попадає навіть діяльність формальних опозиційних сил. Заборона суспільного та політичного різноманіття, опозиційних рухів і партій є прикметною якістю виключно тоталітарних режимів. Реальне суперництво у змаганні за політичну владу є не припустимим [232, с. 86].

Визначаючи тоталітаризм як «специфічний тип сучасного режиму за часів масової демократії, який тримає населення під контролем за допомогою різноманітних засобів, особливо терору» [247, р. 7]. У одній із своїх статей ми зазначали, що «М. Кертис виділив наступні його риси: офіційна ідеологія, спрямована на побудову політичного і соціального порядку та створення нового типу особистості; монополія певної політичної сили на тотальний контроль суспільства, впровадження всеохопного конформізму, терору й політичної поліції; ієрархічна однопартійна система; підміна особистих інтересів суспільними; централізація влади, недопущення опозиції та інакодумства; непідконтрольність вищої влади суспільству; контроль з боку партії та уряду над засобами масової інформації та освітньою системою для мобілізації громадян; відсутність вільних виборів; монопольний контроль над зброєю та армією; відмова громадянам у вільному виїзді за кордон; централізована планова економіка та контрольоване споживання» [202, с. 72; 247, р. 7-13].

Інший американський політолог Зб. Бжезінський до основної відмінної риси тоталітаризму відносить гіпертрофовану ідеологічну детермінацію права, поточного адміністративного управління та соціального життя. Згідно йому, тоталітарні системи якісно відрізняються від інших форм авторитарної влади – традиційних диктатур, або від того, що називають «тоталітарними елементами в допромислових суспільствах», чи від сучасних націоналістичних однопартійних режимів – тим, що:

- 1) їх ідеологія цілком відкидає попередню форму правління і дає рецепт для повної перебудови суспільства та людини;

2) абсолютистський характер їхніх ідеологій звільнює від всяких моральних або традиційних та правових обмежень, і вони вважають себе спроможними вживати навіть найбезжальніших заходів задля укріплення своєї влади та досягнення своїх ідеологічних цілей;

3) два вищезгаданих положення разом з твердою вірою прихильників цієї системи в свою правоту створюють всередині цих тоталітарних систем певну форму організаційного примусу, який побуджає до відповідної ідеологічно спрямованої дії, яка має на меті поглинання і (або) знищення усіх соціальних груп, які могли стати навіть пасивною перешкодою для втілення в життя динамічної потреби партії в повному упідлеженні суспільства своїй владі [20, с. 53–54].

Втім ми солідаризуємось із тими дослідниками, які розмежовуючи ці три типи режимів (авторитаризм, тоталітаризм та демократію) звертають увагу на певну подібність деяких рис – зокрема Ю.Біденко стверджує, що і тоталітаризм, і демократія є системами, що засновані на цінностях та ідеологіях (принаймні в момент свого становлення та легітимації), а також вимагають індивідуальної активності від членів суспільства щодо підтримки політичної системи задля свого сталого існування [22, с. 86; 88-89]. Тож теза про деідеологізованість демократичних держав є дещо хибною, і умова деідеологізації держави, як основа побудови відкритого демократичного суспільства, не означає вихід держави з ідеологічного процесу або принципову неможливість прийняття політичних або судових рішень на основі певних цінностей. Однак, організаційному плані деідеологізація означає недопущення існування ідеологічних підрозділів у структурах влади демократичних держав, так само і те, що ціннісно-ідеологічна зумовленість рішень (уряду, суду присяжних, парламентарів) має змагальний характер.

Здатність до суспільної мобілізації також є однією з рис, які можна застосувати й до демократичних, й до тоталітарних суспільств, і яка доволі слабо проявляється при авторитарному правлінні. Як зазначає А. Калініна, хоча передумови тоталітаризму і є досить різноманітними, «історичний

досвід свідчить, що тоталітарний режим, як правило, виникає в тих обставинах, коли перед країною постають виняткові завдання, для розв'язання яких необхідні надзвичайна мобілізація і концентрація зусиль усього населення, котре в масі своїй підтримує цей режим і виявляє готовність до певних жертв» [77, с. 267].

Сам же «спосіб мобілізації (модель здійснення владою політичних рішень і залучення населення для виконання їх) за тоталітаризму, – на думку А. Пехніка, – може здійснюватись інтенсивно через створення внутрішньо психологічного ентузіазму, а також екстенсивно – за допомогою репресивно-пропагандистського апарату» [163, с. 118]. Харизматичне лідерство як основа інтенсивної внутрішньої мобілізації при тоталітарному режимі характеризується передусім індивідуалізованим характером. При цьому, варто зауважити, що навіть найближче середовище глави держави досить сильно віддалене від нього. Демократії ж застосовують «м'яку силу» апеляції та стимулів, що діє через мережу благодійних, волонтерських, неурядових організацій, низових ініціатив, транлюється через шкільну громадянську освіту, лідерів думок, інтелектуалів, діячів культури.

Аналізуючи джерельну базу нашого дослідження, складно оминати факт, що експлікація тоталітаризму, як загальної категорії, відбувається здебільшого в термінах політології, філософії, психології, аніж правової науки. На нашу думку, це пов'язано із тим, що правові системи Німеччини, СРСР, Італії, Китаю значним чином різнились за традиціями, формою та окремими нормативно-правовими актами чи системою органів юстиції, що ускладнює спроби теоретичного узагальнення цих країн в якості явищ одного порядку (тоталітарних режимів). Деталізовані питання приватної власності, державного соціального забезпечення, організації територіального управління, ієрархія судової влади вказують більшим чином на різницю, ніж на подібність цих країн, що не зручно з точки зору теорії тоталітаризму як антипода демократії.

Однак є і інше пояснення – тоталітарна влада є, по суті, абсолютною, її прерогативи не обмежені ні правом, ні інституційними засобами, а в своїй діяльності вона широко використовує не правові методи впливу на суспільство. Ми пишемо у своїй статті, що «однією із суттєвих ознак тоталітарного режиму є характер співвідношення права з тоталітарною державою та її владою. Якщо для всіх інших політичних режимів характер співвідношення права з державою може бути охарактеризований як частковий (авторитарний режим) або суцільний (демократичний режим, однією з умов якого є панування права над державою й обумовлення спрямованості діяльності держави та методів її реалізації правом), то в умовах тоталітарного режиму право стає лише інструментом держави для нав'язування суспільству й людині своєї волі» [28, с. 14; 202]. Інші автори, зокрема О. Данильян, характеризуючи дану рису, зазначають, що «тоталітарна держава перетворює право на слугу режиму, спотворює його суть до невпізнання. У неправовій державі юриспруденція стає дисфункціональною. Зберігаючи мову і зовнішні ознаки теорії права, вона за допомогою різноманітних софізмів підміняє право легізмом і в результаті перетворюється на теорію неправу» [56, с. 32].

Окрім нівелювання ролі права в цілому, в юридичній літературі знаходимо й такі загальні риси тоталітаризму як правового явища:

а) заперечення цінності людини як індивіда (нівеляція прав людини, нищення незалежності судової влади та набуття правоохоронними органами каральних функцій) [28, с. 15];

б) панування держави над людиною та суспільством, усепроникаючий контроль за діяльністю громадян і громадських організацій [160];

в) домінування в управлінні державою методів насилля та військово-поліцейського терору, безконтрольність влади з боку суспільства та концентрація всієї державної влади в одному центрі [199, с. 74];

г) переважання обов'язків у співвідношенні із правами особи, наявність феномену прав-обов'язків їхня невідділеність та взаємозалежність у

правовому статусі особи замість усталеного гарантованого обсягу прав і свобод [243].

На нашу думку, здійснюючи аналіз різноякоїсності демократичних та тоталітарних систем, варто додати наступні правові критерії розмежування:

1) *Трактування та реалізація прав людини* як таких мають не лише різний обсяг, а й різне розуміння – якщо демократії тяжіють до пріоритету індивідуальних «природних» прав, то тоталітарні віддають перевагу закріпленню і застосуванню колективних прав (націй, класів, профспілок). При цьому відбувається не лише пріоритизація та суспільне піднесення певних верств чи колективів, але й репресії, покарання та дискримінація також носять колективно-груповий, а не індивідуальний характер;

2) *Правова та політико-ідеологічна пріоритизація певних колективів* (державних організацій, партійних структур, класу пролетаріату), так само як і декларована свобода доєднання до них, при цьому, не передбачає *негативної свободи* вільного виходу з цих асоціацій або безкарної неучасті в них. У той час негативні свободи є важливими складовими прав людини в демократичних державах (як-от свобода не брати участь в організаціях та партіях, не давати свідчень проти себе, навіть, не займатись трудовою діяльністю тощо);

3) *Ревізіоністське ставлення до інституту громадянства*. В демократичній державі, зазвичай, всі, хто народився на її території (право землі) або від громадян (право крові), отримують її громадянство. При цьому принциповим є збереження за кожним громадянином права після повноліття відмовитися від громадянства і набути громадянства іншої держави, у той час, коли сама держава зазвичай не може позбляти цього статусу. Принципово інакше виглядає ситуація в тоталітарній державі. Як зазначає Т. Андрусак: «тут можливі як масове позбавлення певних категорій населення громадянства і видворення їх з країни, що мало місце в націонал-соціалістичній Німеччині, так і практична неможливість відмовитися від

громадянства чи набути громадянство іншої держави, як це було в Совецькому Союзі» [8].

4) *Переважання кримінального права над цивільним та адміністративним*, навіть при формальному існуванні або кодифікації таких норм. Демократичні системи мають доволі розвинуті системи адміністративного та, особливо, цивільного права (яке може бути засновано як на прецедентах, так і на складній системі законодавчо закріплених правил), мета якого – насамперед – відновлення прав потерпілого та корекція поведінки порушника, в тоталітарних державах навіть адміністративні чи цивільні справи можуть містити можливість карного покарання як в індивідуальному, так і масовому застосуванні, а покарання, властиві для кримінального права можуть застосовуватись до господарських процесів;

5) *Низька функціональна специфікація системи юстиції*, невідділеність суду від прокуратури, нерузвинутість системи спеціальних судів, політична вмотивованість правових рішень за умов тоталітарного режиму. У той час, в демократичних державах функції охорони правопорядку, державного звинувачення, адвокатури, суду та застосування покарань чітко розмежовані – інституційно, нормативно та процесуально, а принципи презумпції невинуватості, обґрунтування звинувачення, законності здобуття доказів та раціонального сумніву при визначенні вини є базовими при кожному з етапів демократичного правового процесу.

Тож обмеження гуманізму в тоталітарному суспільстві мають не лише ідеолого-політичний, а й системно-правовий характер, відбиваючись на усіх складових трикутника «ідеологія – державний апарат – суспільство». Важливим є те, що тоталітаризм не просто застосовує масові репресії та терор проти власних громадян, а й ще й обґрунтовує його з ідеологічної та правової точки зору, не зустрічаючи супротиву населення, а й часто, навпаки, знаходячи його підтримку. Можна сказати, що антигуманні дії притаманні не лише правлячій партії або державному апаратові, а відбувається також і дегуманізація суспільної свідомості.

Однією з перших на дану особливість тоталітарної правосвідомості вказала Х. Арендт, авторка класичної роботи «Витоки тоталітаризму» [13], в якій досліджується процес перетворення особистості на носія «тоталітарного синдрому» та демонструються стадії «розлюдення» особистості, перетворення її на ідеологічний об'єкт тоталітарного режиму. Спочатку, на думку дослідниці, відбувається руйнація правової свідомості особистості – людина засвоює, що покарання має наставати не за те, що вона робить, а за те, ким вона вважається; потім руйнується моральна свідомість особистості — людина перестає відчувати межу між добром і злом, і, нарешті, від тортур і голоду рушиться її фізичне єство. Тобто, за Х. Арендт, дегуманізація людини, руйнація правової свідомості і встановлення так званої «тоталітарної правосвідомості» пов'язані насамперед з цілеспрямованою діяльністю тоталітарного режиму [13, с. 41.]

Це пояснюється тим, що суттю тоталітарного режиму є прагнення до тотальної єдності всіх без винятку сфер соціального життя, злиття приватного і публічного, суспільства й держави, партії, очолюваної вождем, і мас. При цьому найважливішим інструментом перетворення суспільства на безструктурну масу стає терор, що «атомізує» суспільство і розпилює не лише всі його соціальні, але й референтні групи (тобто групи людей, норми і цінності яких виступають для індивіда еталоном і які забезпечують йому захист і підтримку; до них належать насамперед сім'я, релігійна община, нація). Внаслідок руйнування горизонтальних зв'язків між людьми кожна людина залишається наодинці з партією-державою, яка стає єдиною референтною групою суспільства. Таким чином, за висловом О. Данильяна, при тоталітаризмі політизується все. Накази режиму та рішення правлячої партії пронизують всі клітини суспільного організму: право, культуру, економіку, суспільне і приватне життя [56, с. 33]. А надзвичайні заходи, до яких законодавчо вдавалися в тоталітарних державах, неминуче призводили до гіпертрофії функцій каральних органів, що, перебуваючи практично лише

під контролем вождя (фюрера), зрештою сприяли подальшому падінню правосвідомості і правової культури [56, с. 32].

Саме тому в юридичній науковій літературі щодо тоталітарної держави часто вживається термін «поліцейська держава». Поліцейська держава – це держава, політичний режим «якої характеризується репресивними методами управління, детальною регламентацією життя громадян, контролем і наглядом», поліцейським примусом у найбільш жорсткій формі [160, с. 34]. Така термінологія не є випадковою, і на думку С. Суботи, наочно відображає взаємодію поліції з суспільством в умовах тоталітаризму. Поліцейська держава характеризується також принципом колективної відповідальності за вчинки, думки тощо. У збірнику законів, які регламентували діяльність поліції, зазначалося, що будь-яка людина, яка помітила порушення закону, зобов'язана повідомити про це поліцію [199, с. 75]. Більш того, здатність тоталітарного режиму до мобілізації суспільства, про яку йшлося вище, призводить до створення масових «добровільних загонів», системи анонімного інформування, секретних співробітників тощо.

Як образно висловлюється вітчизняний історик-інтелектуал М. Попович в контексті аналізу радянського варіанту тоталітаризму «суть сталінського режиму зводиться врешті-решт до терору, і ідеологічний тиск та контроль – прояв цього терору. Безпідставні арешти, катування, розстріли, духовні тортури були знаряддям підтримування атмосфери жаху і непевності. Репресовані люди і заборонені твори офіційно не існували, їх не згадували, суспільство жило парадним і прикрашеним життям, але і до святкового карнавалу «країни переможного соціалізму» долітав сморід «зони», «нижнього світу». Але так було потрібно, щоб кожен пам'ятав про небезпеку» [170, с. 621].

Важливою сутнісною рисою тоталітаризму, яка дозволяє зрозуміти особливості дегуманізації притаманних цьому політичному режиму правосвідомості і правової культури, є формування його на ідеях принципового монізму. О. Данильяном під монізмом розуміється

одновимірність соціального, політичного, правового, економічного і духовного життя тоталітарного суспільства, тяжіння до стирання всілякої різноманітності, у той самий час демократичні «системи ґрунтуються на плюралізмі, множинності форм, тенденцій у соціальній, політичній, економічній і духовній сферах життя суспільства» [55, с. 96]. Серед інших загальних рис тоталітарної правосвідомості і правової культури він також виділяє: їх масовизацію, варваризацію, маргіналізацію, атрофію (деградацію), стандартизацію, розрив з традиційними правовою свідомістю і правовою культурою тощо. Однак, зазначимо, що у випадку між тоталітаризмом та маргіналізацією та дегуманізацією суспільної свідомості існує не казуальний, а діалектичний зв'язок – адже тоталітаризм найчастіше виникає як реакція на кризові явища та провал чи відкат від здобутків революції, які вони спричиняють: невдачі тимчасового уряду в Росії та Веймарської республіки в Німеччині є історичною ілюстрацією цієї тези. На думку О. Феоктистової, складні кризи економічного та соціального характеру зумовлюють дегуманізацію, політизацію суспільства, виникнення значних верств населення, що перебувають на «дні суспільства», які найбільш схильні до радикальних дій у політичній сфері та схиляються до тоталітарної ідеології. «Основними властивостями люмпена є: нігілізм по відношенню до минулого і теперішньому часу, агресивність, честолюбство, обмеженість, егоцентризм. На цьому роблять ставку вожді тоталітарних рухів» [222, с. 43].

Таку ж логіку можна знайти і в роботах Франкфуртської школи – колективні травми повоєнних часів, тягар відповідальності за молоді демократії та самих себе, призводить до маргіналізації та варваризації суспільної свідомості і зумовлює появу тоталітаризму (а не навпаки), хоча можемо визнати, що тоталітарні поліцейсько-ідеологічні машини після встановлення панування здатні формувати певний тип свідомості і в наступних поколіннях, незалежно від історичних обставин первинного утвердження режиму. Частково через означені фактори, ще в першій половині ХХ століття російський філософ-інтелектуал І. Ільїн підкреслював,

що тоталітарний режим є ні правовим, ні державним ладом. Це не держава, в якій є громадяни, закони і уряд: це соціально-гіпнотична машина, це страшне і небачене в історії біологічне явище – суспільство, що спаяне страхом, інстинктом і злодійством [71, с. 94]

Масовій правосвідомості в даному випадку нав'язуються примітивні парні стереотипи «хто не з нами – той проти нас» тощо. Це підкріплюється культивуванням «образу ворога» (майже завжди уявного), наділеного рисами абсолютного зла і позбавленого всіх людських рис. При цьому на «ворога» покладається вся відповідальність за розрив між проголошеними цілями та результатами, що досягаються [56, с. 31]. Характерним є те, що «вороги» тоталітарного режиму знаходяться як в середині держав, так і у зовнішньому середовищі, при цьому рисами ворогів наділяються або найбільш загальні абстрактні спільноти, інкременування належності до яких можна застосувати в значній кількості індивідуальних випадків («сіоністи», «соціалісти» в Німеччині; «класово чужі елементи», «куркулі», «буржуазні націоналісти», «контрреволюціонери», «безродні космополіти» – в СРСР).

Як пише згаданий вище М. Попович, «тоталітарний режим культивував ворожість до гуманізму, інтелігентності та інтелігенції, розраховуючи на ненависть малоосвічених кар'єристів, піднятих режимом з соціальних низів, до незрозумілих та ворожих їм здобутків культури. Антисемітизм, підозри щодо «прихованого єврейства» усіляких «розумників» якнайбільше пасували для цієї ідеології. Комуністичний тоталітаризм швидко прямував до фашизму. Це особливо ясно видно на прикладах ідеологічних погромів у природничих науках» [170, с. 646].

У контексті нашого аналізу вартий уваги висновок А. Карася: «Тоталітарна форма насилля, що здійснюється від імені влади, докорінно суперечить природному праву людини на свободу, проте успіх досягається не лише з допомогою армії, спецслужб і міліції. Велику роль відіграє готовність частини суспільства легітимно сприймати насильство, вписуючи його форми в чинні, готові способи життя і надто – в дискурсивно-

мовленнєві структури світосприйняття» [84, с. 418]. Іншими словами, у випадку радянського тоталітаризму практика насилля над особою ґрунтувалася на світоглядних принципах, які можна класифікувати як егалітаризм, патерналізм, троцькістський (революційно-радикальний) лібералізм тощо. І сутність його не змінюється від позірних декларацій про цінність людини (у дусі радянського гасла «все в ім'я людини, все на благо людини»), адже людина розуміється не як конкретна особистість, а як середньостатистичний представник певного класу.

Втім, А. Калініна доходить до іншого висновку, що незважаючи на почасти апеляцію до «класової боротьби», особливо в його «лівій» варіації, режим тоталітарного характеру здійснює активну декласацію суспільства. «Суспільство з організму перетворюється на механізм, довільно сконструйований владними структурами, тобто на один з варіантів масового суспільства. Руйнуючи всі його органічні зв'язки, відчужуючи виробників від власності та влади, цей режим кожного індивіда підключає до соціальної системи поза горизонтальними чи будь-якими несанкціонованими зв'язками» [77, с. 269]. Можемо погодитись з цією тезою, адже в тоталітарній риторичі йдеться не про соціологічне розуміння класу як соціальні групи із певними об'єктивними характеристиками, обсягом власності та доходів, рівнем освіти, культурними паттернами, політичними інтересами та органічними зв'язками, органічна соціальна спільнота, дійсно підмінюється загальною абстрактною категорією, призводить до граничного спрощення суспільства, теж саме характерно й для расистсько-нацистської ідеології або фашизму, де історичні сталі соціальні спільноти брюгерів, кваліфікованих робітників, науковців розчиняються в абстрактних уявлених спільнотах нації-держави або арійської раси.

Доречним буде зафіксувати і ще одне твердження А. Карася, що цілком відповідає тезі про декласацію та перетворення народу з органічної на механістичну спільноту – мова йде про спосіб здійснення влади, яка у більшовицькому варіанті «розпочалася з організації жорсткої вертикальної

системи відносин, що передбачали узалежнення, субординацію, послух і покору» [84, с. 466]. Т. Андрусак також зазначає, що в тоталітарній структурі ієрархічна побудова є єдиною можливою формою її існування, прийняття та виконання рішень. По-друге, ця ієрархія має всеохопний характер. В інших структурах, побудованих за ієрархічним принципом, підпорядкування поширюється тільки на сферу фахової діяльності, і поза службовими відносинами жодних владних відносин не існує, в той сам час тоталітарна ієрархічність охоплює всі сфери життя, аж до найінтимніших. І вищий в тоталітарній ієрархії завжди зберігає свої владні повноваження стосовно нижчого. Оскільки тоталітарна структура охоплює всі сфери життя своїх членів, то і відповідне регулювання цих сфер через відповідних членів структури, які знаходяться на вищих щаблях її ієрархічної структури, є зрозумілим. По-третє, формування цієї ієрархії завжди відбувається за принципом «зверху-вниз» і ніколи за принципом «знизу-вверх». Члени структури, які знаходяться на нижчому щаблі ієрархії, ніколи не можуть приймати рішень стосовно членів, які стоять на вищому щаблі, або формувати їхній склад [8].

У системі такої організації влади, як зазначає М. Петровський, парадигмальне (зразкове) значення набуває поведінка, що ґрунтується на «класовій моралі» (за приклад був Павлик Морозов), і хоча цей зразок у всій його драматичності і проблемності явно суперечить логіці загальнолюдської моралі, але якраз він кладеться в основу подальшого терору і геноциду радянського і насамперед українського селянства. Адже тут чітко простежується лінія «справедливого гніву» проти «ворогів народу». Зрозуміло, що егалітарна сутність такого підходу очевидна і вона не може не породжувати соціальні протистояння і боротьбу [162, с. 77]. Тому, на нашу думку, підміна соціологічного розуміння групової стратифікації та мобільності абстрактними поняттями «класу» та «раси/нації» із обов'язковим виправданням антагоністичної природи цих категорій є одним з проявів антигуманістичної природи тоталітарних ідеологій та зручним прийомом

режиму – громадянин абстрагується від органічних спільнот родини, територіальної громади, професійних асоціацій, тож легко підпадає під пропагандистські або карально-поліцейські жернови класової ненависті чи ідеалів очищення раси.

Гуманізм, співчуття та співпереживання тим, кого пригноблюють і принижують, тобто таким верствам, які існують у будь якому суспільстві, намагання покращити їх становище при окремих обставинах трансформується у заклики до класової боротьби супроти багатства та ін. Декларування прихильності ідеалам демократії може бути цілком сумісне із впровадженням заборони на діяльність «інших політичних сил, тому що вони нібито «недемократичні», або зі спробами силоміць нав'язати своє розуміння демократії іншим народам» [64, с. 14]. Як зазначають Т. Попович та В. Лемак, в цьому сенсі ні внутрішнє право (закон), ні міжнародне право дієво не обмежують тоталітарний режим. Не випадково практично всі тоталітарні режими проявляють прихильність до відкритого порушення норм міжнародного права, у тому числі – до підготовки і ведення агресивної війни та інших форм зовнішньої експансії [171, с. 58].

Через перелічені ознаки поліцейської держави, що підсилюється ідеологічною індокринацією тези постійної боротьби із ворогами всередині суспільства та поза його межами, варваризації та вульгаризації правової свідомості, підміни органічних соціальних зв'язків механістичними, чітка пірамідальна ієрархія із дегуманізацією цілих категорій населення або інших народів шляхом масового терору, пропаганди та військових експансій існували тези про принципову неможливість повалення тоталітарного ладу зсередини (на відміну від авторитарних режимів чи молодих «незрілих» перехідних демократій). Падіння Третього Рейха відбулось із поразкою у світовій війні, СРСР розпався в силу й невдалої військової експансії в Афганістані, геополітичного виснаження у зовнішньому протистоянні із «бездуховним Заходом», комбінація економічного тиску, популяризація цінностей та стилю життя з боку якого стало значним чинником параду

суверенітетів в соціалістичному таборі. Втім, аналізуючи чинники виникнення та утвердження тоталітарних систем, що виявились доволі крихкими з позицій історичної перспективи, а також звертаючи увагу на ризики сучасних демократій в якості популізму, тероризму, зростання злочинів на ґрунті ненависті та маніпулювання політичними уподобаннями, надважливим завданням як для нових, так і сталих демократій постає забезпечення можливостей реалізації гуманістичного потенціалу права.

3.2 Можливості реалізації гуманістичного потенціалу права в демократичних суспільствах

Зазначимо, що ідея гуманізму набуває особливого значення після Другої світової війни, коли було повернуто до природного права і проявилось у застосуванні на Нюрберзькому процесі поняття «злочин проти людства (людяності)», а також у створенні Організації Об'єднаних Націй, прийняття Загальної декларації прав людини. Так, в сучасний період найважчим злочином, для котрого не має строку давності, є власне злочин проти людства, людяності.

Тенденція посилення в сучасному праві гуманістичної складової, на думку С. Погребняка, зв'язується «з визнанням особливого значення ідеї гідності людини, яка легітимує такі стандарти, як свобода, рівність, справедливість, основоположні права людини, і визначає їх зміст. Вона ґрунтується на поширеному в моральній філософії твердженні, що самого лише принципу справедливості вже недостатньо для існування людського суспільства». Дуже важливо, щоб затвердився такий тип суспільних відносин, який підносить індивідів через акцентування уваги на їх особливостях, унікальності, що є важливим й для інших [165, с. 35].

А. Колодій принцип гуманізму зараховує до загально-соціальних правових принципів, що нагромаджують, зосереджують у собі зародження духовних цінностей у суспільному бутті, а засаду гуманізм права відносить

саме до принципів суб'єктивного права, оскільки останні прямо опосередковують і включають у свою органіку певну частину змісту загальносоціальних принципів, які мають вирішальне значення для правової системи [89, с. 38].

Юридична наука традиційно виокремлює два головні напрями осмислення сутності прав і свобод людини та громадянина: природно-правовий (ліберальний) і позитивістський. Відомо, що основою ліберального напрямку стала концепція, заснована на теорії природного (природженого) права, за якою людина розглядається як така, що наділена невід'ємними природними правами, дарованими їй від народження (до таких належать право на особисту свободу, власність, свободу поглядів, думки, слова та ін.). Держава повинна визнавати подібні права, забезпечувати умови для їх реалізації, охороняти від будь-яких протиправних посягань. Позитивістський напрям дослідження сутності прав і свобод характеризується тим, що правами людини вважаються лише ті, котрі встановлюються та надаються їй державою, яка їх «дарує» [124, с. 64].

Подібні тенденції розуміння позитивістської сутності права ми можемо бачити в суспільствах, які Ф. Закарія у 1990-х рр. називав неліберальними або «іліліберальними» демократіями [67], і сучасний вже нам розвиток яких демонструє їх усе більше віддалення від критеріїв демократії як такої. Вчений відзначає, що демократія може бути і неліберальною, нерідко слугуючи зміцненню влади авторитарних правителів, і цілком може перешкоджати «прогресу свободи».

Існує цілий спектр неліберальних демократичних держав: від тих, які майже стали ліберальними демократичними державами до тих, які є майже диктатурами (наприклад, держави в Східній Європі, Азії, Африці, Латинській Америці та на Близькому Сході); від країн з помірними порушеннями, на зразок Аргентини, до майже тиранії, на зразок Казахстану і Білорусії, з такими країнами, як Румунія і Бангладеш, у континуумі між ними. У різноманітних частинах земної кулі режими, що обрані демократичними

способами (так, власне, чимало з яких переобрані повторно чи підтвердили власну легітимність у процесі референдумів загальнонародного характеру), ігнорують конституційні обмеження своєї влади та обмежують ключові права громадян.

Основою «іліберальної демократії» слугує або популізм (Венесуела, Росія), або жорсткий контроль над політичним життям (більшість африканських країн). Як перше, так і друге явище убачається можливим через відсутність незалежного та забезпеченого «середнього класу», тому неліберальна демократія стає наслідком передчасної демократизації. В результаті прискореної демократизації реалізовується побудова неліберальної демократії, у якій змішані виборність і авторитаризм [67, с.89].

Такі режими «не вирізняються політичною або економічною ефективністю, тому що правлячі еліти складаються в них не за меритократичним принципом» [67, с. XVI], а їхнє встановлення пов'язано із тим, що наданню громадянам широких політичних прав (зокрема виборчих) не передує певний сталий етап «конституційного лібералізму», як це відбувалась у західних країнах, де закріплення природних прав людини (життя, власність, свобода від несправедливого ув'язнення, свобода слова та релігії) на сторіччя випередило розширення виборчого права на малозабезпечених, національних меншин, жінок, молодь.

Тож, іліберальна демократія найчастіше виникає в умовах копіювання демократичних порядків у країнах, які не мали довготривалої демократичної традиції (наприклад Китай і Росія) [67, с.89–96], і слугує наочним прикладом згубності зверхнього або формального ставлення до природних прав і громадянських свобод людей на тлі наділення їм широких політичних прав. Як не парадоксально, у більшості цих країн вибори рідко бувають настільки ж вільними та чесними, як сьогодні на Заході, але вони відображають дійсну участь народу в політиці та підтримку, надавану обраним [67, с. 56].

Один з прихильників позитивістської трактовки права німецький професор К. Шмідт свого часу у праці «Демократія – це шанс зробити

державу насправді людською» [238] наголошує не лише на факторі традиції конституційного лібералізму, а й на економічних чинниках гуманістичної природи права, адже без достатнього забезпечення матеріальними благами і розвитку демократичної правової системи люди не в змозі повністю користуватися своїми правами і свободами. «Поза цим завіряння конституції, що держава існує для гарантії і поваги людської гідності, було б простим базіканням» [238, с. 526] – пише він. На думку К. Шмідта: «Демократія, при якій люди голодують, при якій живуть у постійному побоюванні перед економічним насильством, при якій їм зачинений реальний доступ до цінностей культури і освіти, що підносить життя над тваринним животінням, була б самісенською суперечністю» [238, с. 524]. Означене висловлювання пояснює, чому свого часу Німеччина із давньою традицією вільних міст та громадських свобод стала вотчиною тоталітарного панування після I Світової війни, так само може слугувати пересторогою для демократій, що розвиваються, не добігаючи до економічного реформування, дерегуляції та боротьбі з корупцією.

Зважаючи на парадокси ілліберальних демократій та тоталітарний досвід минулого, відзначимо необхідність дотримання та відстоювання прав людини саме з точки зору природньо-ліберального підходу, усвідомлення цього корпусу прав як необхідного мінімуму, адже позитивістське розуміння може призводити як до розширення переліку прав, свобод і можливостей людини (наприклад, до права на здорове довкілля, безоплатну вищу освіту та медичне обслуговування, допомогу при безробітті) в умовах держави загального добробуту, так і до звуження або згортання природних прав в позитивістській трактовці неліберальних демократій, авторитарних або тоталітарних режимів. В таких випадках реалізація свобода об'єднань часто стає заскладною через нерівні процедури реєстрації, заборону діяльності, введення в законодавство країн спеціальних статусів «іноземних агентів», або свобода слова може бути суттєво обмежена піклуванням про «почуття

віруючих», криміналізацією клевети, пропаганди «аморальної поведінки», одностатевих стосунків тощо.

Гуманістична ж етика «спрямована на максимізацію свободи вибору: це свобода слова і совісті, право на особисту думку і незалежне дослідження, право кожної особи на власний спосіб життя, що розповсюджується настільки далеко, наскільки це не наносить збитку іншим. Це може бути досягнуто в демократичних суспільствах, в яких можуть існувати безліч різних систем цінностей. Таким чином, гуманісти схвалюють різноманітність моральних поглядів і людських цінностей» [47, с. 125], що на нашу думку, не завжди перетинається із позитивістським баченням природи прав та роллю держави у їх визначенні та забезпеченні.

Втім, серед європейських та вітчизняних правників ми можемо побачити консенсусне твердження, що сучасна доктрина прав і свобод людини та громадянина не розглядає названі концепції ліберального та позитивістського трактування як антиподи. З одного боку це є закономірним явищем, оскільки ті права, які належать індивіду з народження, зумовлюють їхнє встановлення на законодавчому рівні, способи забезпечення й охорони з боку держави. Права та свободи людини, не встановлені позитивним правом, а саме не закріплені у конституційних, інших законодавчих актах, роблять більш складною реалізацію державою функції їх охорони та захисту [93, с. 20]. Як з цього приводу зазначає М. Погребняк, «вищі гуманітарні засади, обумовлені сутністю суспільства і прагненням людини до високого, гідного становища, реалізуються насамперед у цінностях природного права, однак гуманізм поряд зі свободою, справедливістю і рівністю, поза всякими сумнівами, є також однією з основних засад позитивного права. Це категорично необхідно враховувати під час створення, застосування і тлумачення юридичних актів» [166, с. 136; 207].

Гарантії недоторканості особи впливають із правових приписів, які виражають гуманізм:

- жодна людина не може бути заарештованою чи триматися під вартою «інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом» [233, с. 208];

- жодна людина не може піддаватися катуванню, «жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» [233, с. 208];

- кожен має право на захист, на справедливий і відкритий розгляд справи компетентним, незалежним і неупередженим судом;

- будь яка особа, що позбавлена волі, володіє правом на гуманне ставлення, повагу до її гідності тощо.

Право сконцентроване навколо людини, її цінностей та потреб, гарантує їх охорону, створює належні умови для реалізації здібностей людини, проте не може гарантувати результат такої реалізації без особистих людських зусиль [233, с. 208].

На протипагу тоталітарній дегуманізації, гуманітаризм визнає пріоритетну цінність окремої особи щодо всіх інших суб'єктів суспільного або державно-управлінського процесу, відповідно кожна особа має змогу та право незалежно висловлюватися з приводу існуючих концепцій суспільно-владних відносин і бути їх повноправним суб'єктом. Цього можна досягти за допомогою визначення меж втручання держави, у випадку, коли особисте життя індивіда, а значить і його ставлення, думки, прагнення, так само як і висловлені – свобода слова, – «весь суб'єктивно-особистісний світ – знаходяться поза цією межею і, більше того, є об'єктом захисту з боку її інституцій» [162, с. 76].

Таким чином, якщо Ф. Закарія підкреслює важливість конституційного лібералізу та сталості демократичних традицій у запобіганні перетворенню держав на авторитарні при використанні формально-демократичних методів (насамперед, масового виборчого права), то в контексті нашого дослідження відзначимо, що в утвердженні гуманістичної природи демократії надзвичайно важливим є принцип верховенства права – адже якщо в сучасному світі

можливими є «демократії з прикметниками» (обрані за формою, але авторитарні за змістом), то правова держава не може існувати в будь-яких інших режимах, окрім демократичного.

У фаховій довідково-енциклопедичній літературі пропонується наступне визначення правової держави: «це тип держави розвиненого громадянського суспільства, у якій організація та діяльність, влади ґрунтуються на принципах верховенства права, визнання та забезпечення прав і свобод людини, взаємної відповідальності держави та особистості, дотримання реального поділу влади на галузі з їх ефективною взаємодією та взаємним контролем» [241, с. 269].

Філософсько-правове вчення розглядає ідею правової держави у тісному зв'язку з ідеєю свободи, незалежності особистості. Вона є можливою за посередництва таких стосунків між державою і людиною, коли: 1. витворює право особистість, а не держава; 2. трансформується розуміння співвідношення держави та закону, від звичного уявлення «закон є інструментом державної влади» реалізується перехід до засади «держава є інструментом закону»; 3. визначається, що держава є правовою, тому що забезпечує та захищає права та свободи індивіда, а не протиставляє, підмінює і порушує їх [37, с. 175].

Роль права уявляється у підтвердженні та гарантуванні самовизначення особистості, процесу її росту і процвітання, соціалізації, зв'язків з другими людьми, суспільством загалом. За таких обставин право виступає як об'єктивно можливий простір соціальної справедливості, рівності, свободи «що стримує її творчу активність, самоусвідомлення людини, гарантує суспільне визнання того, що кожний індивід народжується вільним і рівним іншому, а верховенство права розглядається як соціальний феномен», який має наслідком невід'ємні права людини й громадянина на свободу, рівність, справедливість, щастя, повагу і недоторканність [177, с. 198].

Таким чином принципи правового гуманізму реалізуються в сучасних демократіях в наявності наступних ознак:

1) Сполученні природньо-ліберального та позитивного права в законодавстві, коли природні права закріплюються на рівні конституцій та деталізуються в законах, і найчастіше доповнюються широким спектром громадянських свобод, соціально-економічних, культурних, екологічних гарантій від держави;

2) Доповненні масового права обирати та бути обраним принципами належного врядування (прозорість, підзвітність, відкритість), якими послуговуються уряди та органи влади на місцях у поточній діяльності;

3) Розвинутій та стабільно функціонуючій системі юстиції, яка включає справедливий гласний суд, політично незалежні органи правопорядку, що інституційно відділені від державного обвинувачення, та гуманістичну пенітенціарну систему, що спрямована на корекцію та подальшу ресоціалізацію, а не помсту порушнику;

4) Існуванні структур моніторингу та правозахисту, які не залежать від урядів на пряму, – інституту омбудсмена, систем парламентського контролю, організацій громадянського суспільства, професійних асоціацій правників та адвокатів так само як і розвинутості правосвідомості громадянського суспільства, яка забезпечується масовою демократичною та правовою просвітою як на рівні масової формальної освіти, так і можливостями неформального навчання протягом життя;

5) Імплементатії норм міжнародного права в галузі прав людини в національне законодавство та судову практику, активне співробітництво в цій сфері з іншими країнами на світовій арені та регіонально-континентальному просторі.

Конкретне втілення цих критеріїв має свої варіації у кожній державі в залежності від форми державного устрою, політико-правових традицій, обсягу прав, відображених у конституціях, інтеграції держав у наднаціональні союзи, активності громадянського суспільства тощо. Через це доречно вести мову про формування принаймні декількох типів

гуманістичних правових систем в успішних країнах сучасного світу в контексті використання кращих зразків для України.

Гуманістичні правові системи можна аналізувати за декількома критеріями: за джерелом права – системи звичаєвого та конституційного права, за етапом становлення – давні демократії та перехідні суспільства (пост-колоніальні, пост-соціалістичні, держави, що виникають в наслідок боротьби за незалежність), а також масштабом – національні, регіональні, континентальні, та глобальна. Наголосимо, що наразі саме міжнародне право в сфері прав людини є одним з найзначущих факторів становлення та трансформацій національних правових систем як молодих, так і сталих демократій.

Ми погоджуємося з твердженням В. Погорілка, що порушення прав індивіда, ігнорування їх у низці держав як на національному, а пізніше й світовому рівнях, перед і у період Другої світової війни об'єктивним чином змусили народи витворити належні загальновізнані стандарти з прав людини на міжнародному рівні, за допомогою підписання міжнародно-правових актів, що у свою чергу виокремлювали б і надавали гарантії визначеному колу найбільш важливих прав і свобод. підписання належних актів, з погляду вченого, «це акт самозбереження людства, реакція на фашизм, тоталітаризм, диктатуру і подібні негативні явища, згубні для людини і людства і разом з тим це якісно новий людський вимір, нова міра гідності людини, новий рівень людської свідомості і буття, нижче якого людина не повинна сходити, оскільки там може бути інший світ – нелюдський, з точки зору сучасної людини» [164, с. 7].

Першим кроком до створення системи захисту прав людини стало прийняття Загальної декларації прав людини 1948 р., котра спричинила засадничий ідейний вплив на розвиток міжнародного захисту прав людини. Слід погодитись з професором П. Рабіновичем, що прийняття Декларації започаткувало формування нової, так би мовити, «праволюдської» галузі міжнародного права, а цей акт став її нормативним фундаментом. Специфіка

Загальної декларації полягає в тому, що її норми встановлюють не лише обов'язки держав, а й відображають права і свободи, котрі належать фізичним особам і можуть захищатися ними за допомогою певних міжнародно-правових засобів [182, с. 40].

Такі засоби втілені в універсальних органах з прав людини, які можуть бути квазісудовими (мають відношення до розгляду справ не судового характеру (скарги, претензії), метою яких є визначення наявності або відсутності зловживання правом) та конвенційними (належать до конвенції). Так, до квазісудових відносяться органи, «утворені на підставі міжнародних договорів для здійснення контролю за дотриманням цих договорів державами-учасницями та діють за процедурою, що нагадує судову – Комітет з прав людини. До конвенційних відносяться органи, створені на підставі міжнародних договорів для здійснення контролю за дотриманням цих договорів державами-учасницями – Комітет із прав дитини, у відповідності з Конвенцією про права дитини; Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок у відповідності з Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та ін.». Конвенційні органи характеризуються здебільшого політичним, правовим складом [218].

Окремі частини світу сформували власні устрої захисту прав людини, що функціонують разом із устроєм, витвореним у межах Організації Об'єднаних Націй. В сучасний період наявні регіональні інституції щодо захисту прав людини в Америці, Європі, Африці. Окремі дії з приводу закріплення норм та ідеалів прав людини на регіональному рівні здійснюються в арабських країнах та в Асоціації країн Південної Азії. Варто зауважити, що держави означеного регіону санкціонували ключові договори й конвенції Організації Об'єднаних Націй із прав людини, а отже, визначилися і погодилися із загальними засадами, у добровільному порядку підтвердили себе як суб'єкти міжнародного права у галузі прав людини.

Системи регіонів характеризуються власними прикметними якостями, наприклад Африканська хартія, відмінна від американських, європейських

конвенцій, вона об'єднує культурні, економічні, соціальні права, планує і прогнозує не тільки гуманістичні індивідуальні права, а також колективні права народів. Тут виокремлено й визнано, що особистість володіє не лише правами, а також обов'язками, які перелічуються і стосуються передусім ставлення міжнародного товариства, держави, суспільства, сім'ї.

Міжнародні механізми захисту прав людини на регіональному рівні формуються на основі міжнародних домовленостей, досягнутих деякими країнами, здебільшого в рамках географічного місцезнаходження. Станом на сьогодні, «регіональні механізми захисту прав людини створено в Європі, зокрема у межах Ради Європи – на підставі Європейської Конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 р.; у межах Європейського Союзу – на підставі установчих договорів ЄС; у межах Організації безпеки і співробітництва в Європі – згідно з Гельсінським Актом 1975 р.; в Америці – згідно з американською Конвенцією про права людини 1978 р.; в Африці – згідно з африканською Хартією прав людини 1981 р.» [91].

Регіональна Арабська комісія з прав людини розпочала функціонувати з 1968 р., однак означений орган володів досить вибірковими й обмеженими компетенціями з приводу сприяння забезпечення прав людини. Доповнена Арабська хартія з прав людини підписана у 2004 р. Лігою Арабських Держав стала чинною у 2008 р. Зазначений акт акумулював громадянські, політичні, економічні, соціальні права, наголосивши на спільності цивілізації арабських країн. «Чинність Хартії і її моніторинговий механізм, Арабський комітет з прав людини і Арабська підкомісія з прав людини, стали багатообіцяючими знаками стосовно розвитку прав людини в регіоні. Попри все вона потрапила під жорстку критику, насамперед, через відсутність заборони жорстокого покарання, або за гарантування економічних і соціальних прав лише для громадян (у той час, коли Загальна декларація прав людини, європейська та американська конвенції підкреслюють універсальність прав), чи за ставлення в залежність окремих прав з ісламським шаріатом, за дозвіл застосування страти до дітей у разі, якщо це передбачено національним законодавством, а

також за схвалення обмежень щодо свободи думки, сумління і віросповідання, у випадках визначених чинним законодавством» [91].

З огляду на різноякісність регіональних систем гуманістичного права з точки зору змісту, нормативної та інституційної спроможності, ми можемо дійти висновку, що успішні демократії сьогодні обирають одну з двох магістральних стратегій: вдосконалення унікальної національної системи, що складалась сторіччями і успішно розширювала корпус прав громадян самотійно, уникаючи диктатур в своєму історичному розвитку (США, Велика Британія, Канада, Австралія), або мінімально-необхідна уніфікація правових стандартів та інтеграція в єдину систему гуманістичного права (країни ЄС, Швейцарія, Норвегія, Турція та деякі країни СНД, що входять до Ради Європи і мають статус асоційованого партнерства з ЄС). Можливим є також шлях встановлення гуманістичної правової системи під зовнішнім впливом – в наслідок колоніального статусу (Індія, Сингапур) або прямого іноземного контролю (Японія, Південна Корея) із подальшою її інституційною розбудовою самими державами на основі власної культури та традицій, проте такий шлях часто стає результатом унікальних обставин, що склались в певний історичний період та не гарантує поступального демократичного розвитку після нівелювання зовнішнього фактору, хоча безумовно, може ставати цікавим предметом дослідження в галузі порівняльного права або політологічної компаративістики, культурології та антропології.

Серед успішних демократій унікальною постає система права Великої Британії (а точніше, Англії та Уельса), яка зумовила специфічність розвитку гуманістичних систем інших членів Співдружності – Канадії, Австралії, Нової Зеландії, частково, Індії та Сингапуру. Саме Велика Британія є батьківщиною концепту природних прав людини та перших спроб легального обмеження монархії як за допомогою прийняття відповідних актів (Велика Хартія Вольностей), так і за допомогою підвищення самотійності парламенту та суду, що починається з XIII сторіччя. Ще однією визначною

для всесвітньої історії прав людини подією стає прийняття 1679 р. англійським парламентом «Акта про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями» («Habeas corpus act»), в якому значною мірою встановлювались стандарти справедливого судочинства, зокрема згідно з яким на начальника в'язниці покладался обов'язок доправляти до суду затриману особу протягом доби, а також належно повідомляти їй про причини затримання [2, с. 314-318].

Втім, нормативні акти виступають не єдиним джерелом права Великої Британії, не менш важливими складовими системи є прецедент та правовий звичай. Правило прецедента, яке зобов'язує англійських суддів дотримуватись рішень, що були прийняті їх попередниками, утвердилося з першої половини ХІХ століття. Вивчення судової практики передбачає знання основних принципів англійського судоустрою. Як правило, англійське законодавство застосовується після його тлумачення судами, а англійська доктрина тлумачення складається із правил, презумпцій, лінгвістичних максим, законів про інтерпретацію, прецедентів, допоміжних засобів та підходів. Така система інструментів тлумачення зобов'язує інтерпретатора творчо аналізувати норму закону відповідно до конкретних правовідносин, вибирати оптимальне рішення не тільки з точки зору тексту статуту, а й базуючись на праві справедливості та загальному праві. Саме в англійській доктрині тлумачення утвердився принцип, що цікавить багатьох з нас: право – це насамперед розум (*lex est aliquid rationis*) [217, с. 10]

Тож особливістю англійського права є те, що воно, на відміну від романо-германського права, розвивалось не в університетах, не доктринально вченими-юристами, а юристами-практиками. Крім того, Англія не сприйняла римське право, в якому основне місце займає цивільне право в якості зразка, саме тому правова система Англії не визнає поділу права на приватне і публічне. Також не визнається виділення торгового права із норм цивільного права, як це прийнято у Франції, в Німеччині й багатьох інших країнах. Пояснюється це принципом верховенства права, відповідно до якого всі

визнаються рівними перед правом, тому що закон – це не єдине (або основне) джерело правових норм. Держава виступає у правовому полі лише як один із суб'єктів права поряд з приватними особами. Саме тому і держава, яка відстоює публічний інтерес, і окремі індивіди, які відстоюють свої приватні інтереси, повинні доводити в суді свою правоту кожного разу, коли вони звертаються за правосуддям. Згідно з принципом верховенства права англійський суд не виступає на боці держави. Ось чому ніхто не може звинуватити суддів в тому, що вони перебувають у змові з тими, у кого в руках знаходиться політична влада [235, с. 351].

В Англії існує поділ на високе правосуддя (воно здійснюється вищими судами) і низьке правосуддя, яке здійснюється великою кількістю нижчих судів. Особлива увага завжди приділялася діяльності високих судів, оскільки саме вони не тільки розглядали конкретну справу, а й створювали прецедент, якому необхідно слідувати. Відповідно до Актів про судоустрій 1873–1875 рр., Закону про суд 1971 р., Закону про Верховний суд 1981 р. високим судом є Верховний суд. До нього входять: Високий суд, Суд корони і Апеляційний суд. До того ж до високих судів належать Апеляційний комітет палати лордів і Судовий комітет таємної ради, який утворюється із суддів палати лордів і суддів заморських територій, держав – членів британської Співдружності [235, с. 349].

З одного боку система британського права видається унікально-історичною та надто складною задля її імплементації в систему гуманістичного права перехідних суспільств європейського континенту, однак, на нашу думку, принципи максимальної незалежності та професійності суду, необхідність постійного вдосконалення знань та інформованості суддівського корпусу, що притаманні Великій Британії, можуть бути взяті до уваги при здійсненні реформи юстиції, що наразі відбувається в Україні.

Дещо інші позитивні приклади демонструють Сполучені Штати Америки, де високий статус суду, його можливості правотворчості поєднані

із приматом конституційно визначених прав та свобод. У системі «стримування і противаг», на яку націлена вся Конституція Сполучених Штатів, з-помі різних гілок влади судовий вид діяльності поширюється на різноманітні правово-відносини; вона є багатограним механізмом реалізації державної влади. Публічність судової діяльності полягає у відкритості, політичній та партійній незаангажованості судів і суддів. Суд постає і як державна установа, що незалежним чином забезпечує розгляд судових спорів, доручає виконання рішень суду, в тому числі досліджує статистику суду та узагальнює практику суду.

Зазначимо, Конституція США 1787 р. «не містила переліку прав людини, оскільки вважалося, що природні права, які належать людині», не потребують формального подальшого закріплення. Позитивна фіксація одних прав, на думку батьків-засновників США, могла призвести до ущемлення інших прав людини, які не отримали позитивного конституційного визнання – безпосередній вплив англійської правової традиції на існування депозитивного «резервуару природної свободи», який не може бути вичерпаний позитивною фіксацією окремих прав людини. Зазначимо, що й у чинній Конституції України у ч. 1 ст. 22 міститься посилання на зазначений «резервуар», зокрема у статті записано, що «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними» [95]. Проте від нашої країни США відрізняє значна роль суду присяжних не лише у кримінальних, а й у цивільних справах, а від Великої Британії більший ступінь свободи від застосування прецедента та більше значення законів та конституційних поправок у всій системі гуманістичного права. Верховний суд США досить часто відмінює застарілі прецеденти і сам не зв'язаний власними рішеннями.

Формулювання базових прав (свобода слова, релігії, право на самозахист) принципи непорушності приватної власності розкриваються як у перших десяти поправках до Конституції США, так і в конституціях та законодавстві окремих штатів. Однак, таке закріплення має скоріш

природньо-ліберальну, аніж позитивіську природу, зокрема принцип «неможливості позбавлення будь-якої особи життя, свободи або власності без відповідної правової процедури» закріплено в П'ятій Поправці до Конституції США, яка захищала людину від таких зловживань із боку держави, а Чотирнадцята поправка проголошувала: «Жоден штат не може позбавити будь-яку особу життя, свободи або власності без належної правової процедури та не може відмовити будь-якій особі в рівному захисті, що надається законами» [94, с. 565-569]. Це привело до того, що будь-який правовий акт кожного штату та органу місцевої влади, який негативно впливає на права, зокрема власність «осіб», міг бути переглянутий та скасований Верховним судом США [159, с. 53]. Отже, П'ята поправка захищає людей від зазіхань федерації, а Чотирнадцята – заборонила штатам федерації вчиняти описані вище дії.

Втім, дієва та справедлива судова система із високими повноваженнями, примат мінімальних, але непорушних природних прав людини, закріплений в Конституції США не обов'язково дорівнюють найбільшому ступеню гуманістичності системи в сучасному розумінні – США займає перше місце в світі за кількістю ув'язнених на 10000 населення, більш ніж половина штатів застосовує смертну кару в якості вищої міри покарання, а імплементація останніх поколінь прав людини (соціально-економічні, культурні та екологічні права), закріплених в Міжнародних пактах і конвенціях не відбувається. Останні десятиріччя «США не розширили свої міжнародно-правові зобов'язання в гуманітарній сфері і, як і раніше беруть участь лише в трьох з дев'яти основних договорів з прав людини. Американці досі не ратифікували Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації проти жінок та Конвенцію ООН про права дитини (крім США до неї не приєдналися лише Сомалі). Вашингтон відмовляється від співпраці з конвенційними механізмами розгляду індивідуальних і колективних скарг про порушення державами прав людини, наполягаючи, що

американська судова система справляється з цим завданням без зовнішньої допомоги» [218].

Серед позитивних елементів правової системи США, що може бути застосована Україною, на нашу думку є високий статус Верховного суду, широке послуговування судом присяжних та високий ступінь змагальності судового процесу у кримінальних, цивільних та адміністративних справах, посилена роль недержавних професійних асоціацій у ліцензуванні адвокатської діяльності та юридичних послуг, так саме як і у дотриманні професійних та етичних стандартів їхніх членів.

Втім, для України найбільш значущою виступає Європейська континентальна система права, що зумовлено не лише культурно-історичними чинниками, а й політико-правовими зобов'язаннями та прагненнями нашої держави. Саме в Європі виник та розвивається унікальний механізм міжнародно-решіонального захисту прав людини, створення континентального права в інших галузях (адміністративному, господарському, інформаційному) при повазі до унікальності та досвіду національних держав.

Найголовнішою віхою європейського континентального гуманістичного права стала та одним з перших документів у царині міжнародного права з прав людини в цілому стала Європейська конвенція з прав людини (04.11.1950), яка ґрунтується на засадах об'єктивних еталонів і прав індивідів на охорону від зловживань зі сторони органів державної влади. Конвенція загалом базується на тих засадах, що держава візьме на себе обов'язок забезпечити свободи та права людини будь якій особистості [41, с. 138].

Рада Європи ґрунтується на абсолютному переконанні, що в будь якому суспільстві, побудованому на демократичних принципах, свободи та права людини є базовими, невід'ємними, універсальними. Функціонування означеної інституції направлене на охорону даних прав і свобод через підсилення солідарності європейської спільноти, а також забезпечення

поваги інтересів будь яких осіб, гарантування і забезпечення їх культурних, соціальних, політичних, громадянських, економічних свобод і прав, що в свою чергу досягається за посередництва дієвої системи захисту й контролю.

Сфера інтересів Ради Європи охоплює також виокремлення факторів, що зумовлюють новітні загрози для свобод і прав особи й гідності людини. Загальні європейські процеси зумовлювали в означеній галузі нові проблемні питання, задля вирішення яких Рада Європи безперервно удосконалювала систему Конвенції. З-поміж таких заходів варто виокремити підписання Протоколу №12 до Конвенції, направленою на розширення захисту від дискримінації людини у будь-яких правах (2000 р.), впровадження інституту Верховного Комісара з прав людини Ради Європи (1999 р.), реформування міжнародно-судового індивідуально-захисного механізму Конвенції (1998 р.).

Можна погодитись із твердженням, що правозахисний механізм, запропонований «Європейською Конвенцією, з прав людини та основоположних свобод вже через два роки після прийняття ООН Загальної декларації прав людини, був, без перебільшення, унікальним соціальним винаходом. Протягом півстолітнього функціонування він довів свою неабияку ефективність» [59, с. 34].

Чільне місце й важливу роль у механізмі захисту прав людини в рамках Ради Європи відіграє Європейський суд з прав людини (далі ЄСПЛ), котрий постав у 1959 р. в м. Стразбург для здійснення провадження у справах з приводу недотримання Європейської конвенції про захист прав та основних свобод. ЄСПЛ є особливим наднаціональним юрисдикційним органом, який забезпечує конкретну реалізацію прав, передбачених Конвенцією, застосування її норм. З початку діяльності Суду, вона обмежувалась Європейською Комісією з прав людини. Заявник не мав змоги звертатися із скаргою безпосередньо до Суду, в першу чергу слід було звертатися до Комісії; остання в свою чергу вирішувала питання про її прийнятність, (чи підпадає вона під дію Конвенції), вивчала фактичні обставини справи. На

підставі п. 1 ст. 28 Конвенції (в старій редакції) Комісією проводились обов'язкові процедури примирення, а тільки пізніше справа передавалася Комісією із власними висновками Суду.

Неповторність механізму контролю Конвенції полягає у тому, що існують дієві способи й методи притягнення держав до міжнародної відповідальності за порушення норм міжнародного права в галузі прав людини [5, с. 47], адже наразі Європейська конвенція «допускає пряме звернення громадян до Суду, а отже, його компетенція є дещо відмінною від постійних міжнародних органів, діяльність яких обмежена лише спорами між державами. Це дає сьогодні підставу для формули: «Рада Європи ніщо без Конвенції, а Конвенція – без Суду» [115, с. 122].

Прикметною якістю суду є те, що останній не є касаційною інстанцією щодо національних судових органів. Якщо ж ЄСПЛ визначить, що конкретні приписи внутрішнього права суперечать змісту Конвенції та протоколам до неї, то відповідно до міжнародного права держава має своїм обов'язком трансформувати власне право. Однак Суд не в праві трансформувати національне право, так само як не в праві вказувати державам, яким способом це варто здійснити. Резолюції Суду є обов'язковими для держав-учасниць, а за їхньою реалізацією слідкує Комітет міністрів Ради Європи. Варто пам'ятати ризик ситуації, коли держава може бути поставлена перед необхідністю трансформувати власне законодавство й здійснити виплату відшкодування.

Юрисдикція Суду синтезує два несумісні компоненти, а саме: індивідуальний і міждержавний. А це значить, що «до органу, який створений і діє на основі міжнародного права, мають доступ не тільки уряди держав, а й фізичні особи, їх об'єднання, неурядові організації. Причому під час розгляду справи, порушеної за індивідуальною заявою, індивід та уряд з процесуальної точки зору є практично рівними» [5, с. 47].

Повноваження Суду поширюється на розгляд таких видів справ: обговорення спорів між державами, проблеми тлумачення та застосування

Конвенції і протоколів до неї, надання консультативних висновків, індивідуальних заяв [47, с.198-199].

Використати право подачі індивідуальної заяви має змогу всі індивіди чи їх група, неурядова організація, при чому не залежно від того де вони розташовані, де постійно мешкають, незалежно від належності до громадянства, щодо яких на території держави-учасниці вчинено дії, які можуть розглядатися як порушення її зобов'язань. Означене правом володіють «усі громадяни певної держави-учасниці чи третьої держави, а також усі інші особи та неурядові організації, щодо яких офіційними особами даної держави від її імені за кордоном були допущені дії, що суперечать Конвенції та протоколам до неї» [47, с. 200].

Втім, більшість успішних держав Європи приймають на себе зобов'язання не лише по дотриманню принципів європейського гуманістичного права, що конкретизуються в Конвенціях ради Європи та окремих установчих та директивних актах ЄС, а й переглядають усталені норми національного законодавства – подібні вирішення цього питання знаходимо у ст. 55 Конституції Франції, згідно з якою підписані, ратифіковані й опубліковані договори мають пріоритет над французькими законами, незалежно від дати набуття ними чинності. У Нідерландах подібне конституційне положення привело до того, що судді все частіше прямо застосовують положення Конвенції і не тільки тлумачать закони у світлі міжнародних договорів, а й відмовляються їх застосовувати в разі протиріччя договірним нормам [12, с. 43]. Аналогічно це питання вирішується у правових системах Кіпру, Греції, Іспанії. У Німеччині та Італії міжнародні договори, які мають пряму дію, прирівнюються до звичайного законодавства, тобто вони мають пріоритет над положеннями тих законодавчих актів, які вступили в дію до набуття ними чинності у національному праві, але законодавчі акти, що вступили в дію пізніше, можуть мати пріоритет над положеннями міжнародних договорів. Однак у 1987 р. Федеральний конституційний суд Німеччини постановив, що міжнародні договори, а,

зокрема, Конвенція є в пріоритеті над законами, підписаними після набуття чинності Конвенцією, коли чітко не встановлено, що законодавчий орган виразив протилежну волю, а також, що Основний Закон має тлумачитись у світлі Конвенції [57, с. 499]. Найпрогресивнішою в цьому питанні виявилась Австрія, яка надала положенням Конвенції статусу норм Конституції.

Зобов'язання Європейського Союзу стосовно охорони прав і свобод людини й громадянина набули нового звучання із підписанням Лісабонської угоди, що стала чинною 1 грудня 2009 р. Означений документ об'єднує соціальні, політичні, громадянські, економічні права, застерігаючи країн-членів та ЄС стосовно утвердження, безпеліційного дотримання даних прав.

Хартія виокремлює права за такими позиціями, як свобода, рівність, справедливість, гідність, громадянські права, солідарність:

- «свобода» передбачає права щодо самовираження, приватного життя, думки, освіти, певного виду діяльності, роботи, власності та притулку, шлюбу, зібрання;

- «рівність» акумулює права літніх осіб та дітей;

- «справедливість» передбачає право на дієвий юридичний захист, справедливий розгляд суду, презумпцію невинуватості;

- «гідність» гарантує право на життя, забороняє смертну кару, катування та муки, рабство;

- «громадянські права» передбачають і гарантують право на свободу пересування та голосування;

- «солідарність» забезпечує права працівника, права соціального характеру, на належні умови роботи, на охорону від необґрунтованого звільнення, на своєчасний доступ до послуг медичної допомоги.

Суд Європейського Союзу як окремий наднаціональний орган має намір відмінити законодавство ЄС, яке суперечить Хартії і розгляне питання відповідності законодавства країн-членів ЄС праву ЄС, хоча повсякденне правозастосування буде здійснюватися національними судами.

Тож, Україні як державі-члену Ради Європи та країні із амбіціями набуття членства в ЄС потрібно орієнтуватись саме на конвенційне право Ради Європи та Хартію основних прав Європейського Союзу при розробці нових нормативних актів, а також на рішення ЄСПЛ при зміні існуючого законодавство, а особливо, при його застосуванні місцевими судами загальної юрисдикції. Втім елементи англо-саксонської правової системи також можуть стати позитивними зразками – зокрема в сфері піднесення ролі Верховного Суду та підсилення його незалежності від інших гілок влади, звуження та деталізації функцій прокуратури та поліції (як в США), приділення уваги доступності правосуддя, підвищенню уваги до процесуальної сторони судочинства, підвищенню професійності суддівського корпусу (як у Великій Британії). Значний потенціал підсилення системи гуманістичного права міститься також у розвитку інституту омбудсмена, перетворення його на дієву структуру через об'єднання різних уповноважених – Президента (уповноважений з прав дітей) або уряду (уповноважений з питань гендерної рівності) в одну структуру та розширення його функцій щодо попередньої законодавчої експертизи, представництва в регіонах (як в федеративних державах ЄС – ФРН та Австрії), а також розповсюдження нагляду з дотримання прав людини на судові органи – як в Іспанії, Фінляндії, Швеції.

Зазначимо, що тоталітаризм, що виник в ХХ сторіччі в окремих державах Європи та Азії, але загрожував усьому цивілізованому світові став явищем, що перекреслило та заперечило весь попередній розвиток гуманістичного та конституційного права, нівелювало його значення у порівнянні із чинниками політичної доцільності, пропаганди та соціальної масової психології. Монополізація влади вождистськими партіями, що притаманна тоталітаризмові, на тлі механістичного антигуманного мислення, культивованого елітами та масами призвела до найбільших в історії злочинів проти людяності та наймасштабнішої світової війни. Нівелювання цінності індивіда та особистих прав і свобод призвело до масового терору, геноциду

цілих груп населення за етнічним чи класовим принципом, породило феномен поліцейської держави та залишила слід у вигляді деформованої правосвідомості цілих поколінь, що досі відчуває на собі наша країна.

Саме тому гуманістичний потенціал права в сучасних умовах потребує як спільних зусиль із розбудови міжнародної та континентальних систем захисту прав людини, так і постійної спільної роботи держави і громадянського суспільства із вдосконалення національних правових систем як сталих, так і трансформаційних демократій. Запозичення демократичних інститутів та норм без розвитку та постійного захисту конституційного лібералізму призводить до ризиків ілліберальної демократії – встановлення авторитарних та антигуманістичних урядів демократичним шляхом масових виборів.

Задля зменшення подібних ризиків для України, суспільство якої протягом 25 років неодноразово підтверджувало прагнення до свободи та гідності, напрочуд важливим є розвиток правової держави із упором саме на дотримання природньо-ліберальних прав людини як мінімально-необхідного базису подальшого розвитку позитивних зобов'язань держави щодо свободи, рівності, солідарності за взірцями європейського континентального права, що виражені Конвенціях Ради Європи. Нормативній базі ЄС, нормах та практиці окремих держав континенту.

Європейська спільнота, так саме як і успішні демократії англо-американської правової сім'ї пропонують багато позитивних прикладів для наслідування, проте найголовнішими з них, на нашу думку є:

- непорушність та універсальність конституційних прав людини; незалежний справедливий суд, максимально відділений від політичних гравців (або за допомогою виборності суддів, або через ведення елементу суду присяжних як обмежувального чинника суддівського свавілля, або через постійну професіоналізацію та високий статус суду, зокрема Верховного, із функцією трактування та зміни норм, прийнятих парламентом);

- доступність правосуддя через розгалужену систему судів загальної та спеціальної юрисдикції, посилений розвиток цивільного та адміністративного судочинства, системи безоплатної правової допомоги та громадських захисників;
- чітка специфікація та інституційна незалежність й збалансованість правоохоронних органів, державного обвинувачення, адвокатури та служб реалізації судових рішень;
- обмеженість держави та уряду не лише національними законами та примарними перспективами політичної відповідальності, а й усталеними в світовій спільноті принципами належного врядування.

Висновки до розділу 3

Наголошено, що важливим є проведення певного розмежування не лише між демократією і тоталітаризмом; підкреслено нетотожність останнього авторитарному правлінню. При авторитаризмові наявна узурпація влади, що може мати характер одноосібної тиранії, зрощення та підконтрольність її гілок, обмеження прав людини тощо.

Окрім нівелювання ролі права в цілому, тоталітаризму як правовому явищу притаманні такі загальні риси: заперечення цінності людини як індивіда (нівеляція прав людини, нищення незалежності судової влади та набуття правоохоронними органами каральних функцій); панування держави над людиною та суспільством, усепроникаючий контроль за діяльністю громадян і громадських організацій; домінування в управлінні державою методів насилля та військово-поліцейського терору, безконтрольність влади з боку суспільства та концентрація всієї державної влади в одному центрі; переважання обов'язків у співвідношенні із правами особи.

Під демократією розуміють форму політичної організації суспільства, засновану на визнанні громадян основним джерелом влади із забезпеченням

їх можливості здійснювати вплив на прийняття політичних рішень, принаймні шляхом участі у періодичних виборах.

Розмежовуючи три типи режимів (авторитаризм, тоталітаризм та демократію) існує певна подібність деяких рис.

Тоталітаризм і демократія є системами, що засновані на цінностях та ідеологіях (принаймні в момент свого становлення та легітимації), а також вимагають індивідуальної активності від членів суспільства щодо підтримки політичної системи задля свого сталого існування. Таким чином, умова деідеологізації держави, як основа побудови відкритого демократичного суспільства, не означає вихід держави з ідеологічного процесу або принципову неможливість прийняття політичних або судових рішень на основі певних цінностей. Однак, в організаційному плані деідеологізація означає недопущення існування ідеологічних підрозділів у структурах влади демократичних держав, так само і те, що ціннісно-ідеологічна зумовленість рішень (уряду, суду присяжних, парламентарів) має змагальний характер.

Звертається увага на те, що тоталітарний режим культивував ворожість до гуманізму, інтелігентності та інтелігенції, розраховуючи на ненависть малоосвічених кар'єристів, піднятих режимом з соціальних низів, до незрозумілих та ворожих їм здобутків культури.

Аналізуючи чинники виникнення та утвердження тоталітарних систем, що виявились доволі крихкими з позицій історичної перспективи, а також звертаючи увагу на ризики сучасних демократій в якості популізму, тероризму, зростання злочинів на ґрунті ненависті та маніпулювання політичними уподобаннями, надважливим завданням як для нових, так і сталих демократій постає забезпечення можливостей реалізації гуманістичного потенціалу права.

Тенденція посилення в сучасному праві гуманістичної складової пов'язується із визнанням особливого значення ідеї гідності людини, яка легітимує такі стандарти як свобода, рівність, справедливість, основоположні права людини, і визначає їх зміст. Самого лише принципу справедливості

вже недостатньо для існування людського суспільства. Дуже важливо, щоб утвердився такий тип суспільних відносин, який підносить індивідів через акцентування уваги на їх особливостях, унікальності, що є важливим і для інших.

Відзначено необхідність дотримання та відстоювання прав людини з точки зору природньо-ліберального підходу, усвідомлення цього корпусу прав як необхідного мінімуму, адже позитивістське розуміння може призводити як до розширення переліку прав, свобод і можливостей людини (права на здорове довкілля, безоплатну вищу освіту та медичне обслуговування, допомогу при безробітті) в умовах держави загального добробуту, так і до звуження або згортання природних прав в позитивістській трактовці неліберальних демократій, авторитарних або тоталітарних режимів. Тоді реалізація свободи об'єднань часто стає складною через нерівні процедури реєстрації, заборону діяльності, введення в законодавство країн спеціальних статусів «іноземних агентів», або свобода слова може бути суттєво обмежена піклуванням про «почуття віруючих», криміналізацією наклепу, пропаганди «аморальної поведінки», одностатевих стосунків тощо.

Філософсько-правове вчення розглядає ідею правової держави у тісному зв'язку з ідеєю свободи, незалежності особистості. Вона є можливою за посередництва таких стосунків між державою і людиною, коли: 1. витворює право особистість, а не держава; 2. трансформується розуміння співвідношення держави та закону, від звичного уявлення «закон є інструментом державної влади» реалізується перехід до засади «держава є інструментом закону»; 3. визначається, що держава є правовою, тому що забезпечує та захищає права та свободи індивіда, а не протиставляє, підмінює і порушує їх.

Роль права вбачається в забезпеченні самовизначення особи, її розвитку й соціалізації, зв'язку з іншими людьми, суспільством загалом. За цих умов право виступає як об'єктивно можливий масштаб соціальної

свободи, справедливості та рівності, що стримує її творчу активність, самоусвідомлення людини, гарантує суспільне визнання того, що кожний індивід народжується вільним і рівним іншому, а верховенство права розглядається як соціальний феномен, котрий зумовлює невід'ємні права людини та громадянина на свободу, рівність, справедливість, щастя, повагу і недоторканність.

Позитивними прикладами європейської спільноти, успішних демократій англо-американської правової сім'ї вартими для наслідування, на нашу думку є:

– непорушність та універсальність конституційних прав людини; незалежний справедливий суд, максимально відділений від політичних гравців (або за допомогою виборності суддів, або через ведення елементу суду присяжних як обмежувального чинника суддівського свавілля, або через постійну професіоналізацію та високий статус суду, зокрема Верховного, із функцією трактування та зміни норм прийнятих парламентом);

– доступність правосуддя через розгалужену систему судів загальної та спеціальної юрисдикції, посилений розвиток цивільного та адміністративного судочинства, системи безоплатної правової допомоги та громадських захисників;

– чітка специфікація та інституційна незалежність й збалансованість правоохоронних органів, державного обвинувачення, адвокатури та служб реалізації судових рішень;

– обмеженість держави та уряду не лише національними законами та примарними перспективами політичної відповідальності, а й усталеними в світовій спільноті принципами належного врядування.

РОЗДІЛ 4.

ГУМАНІСТИЧНА ФУНКЦІЯ ПРАВА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

4.1 Свобода і відповідальність в утвердженні гуманітарної сутності права у правовій державі

З проголошенням незалежності Україна позиціонувала себе як правова держава, тобто визначила орієнтацію на гуманізм та людиноцентризм як основні доміанти формування національної правової системи. Першим і головним завданням у вирішенні цієї проблеми стало завдання руйнації старої (тоталітарної) і створення нової системи права – людиноцентричної, гуманістичної. На перешкоді цього процесу стоїть залишкова правова свідомість, а також юридична традиція, укорінена з часів царизму та більшовизму. Їх подолання – одне з основних завдань утвердження гуманістичного потенціалу права в українській правовій державі. Зупинимось на цьому більш детально.

На початку нашої наукової розвідки варто розкрити гуманістичну сутність правової держави.

Визначаючись термінологічно зауважимо, що «правова держава може бути визначена як особливий стан організації державної влади у громадянському суспільстві, який виникає за умов досягнення в ньому високого рівня правової культури його членів і передбачає реалізацію державою свого функціонального призначення на засадах верховенства права, поділу влади, визнання і реалізації прав і свобод людини і громадянина, а також взаємної відповідальності держави та особи» [38, с. 20].

Як відомо, початок концепції правової держави у формі гуманістичної ідеї, як потреба відновлення засад демократичності, установлення й

реалізації свободи індивідів, використовувати право і закон зустрічаємо у працях стародавніх учених Індії, Китаю, Греції та Риму. Зокрема, певні думки, які окреслюють сенс правової держави, знаходимо у роботах Аристотеля («Етика», «Політика»), Платона («Політика», «Софіст», «Держава»), Цицерона («Діалоги»). Для прикладу Цицерон, замислюючись над запитанням, що таке, власне, держава та кому вона належить, розмірковував, що остання є власністю народу, усвідомлюючи під цим поняттям не «будь-яке об'єднання людей, зібраних будь-яким способом», а «об'єднання багатьох людей, пов'язаних згодою щодо питань права та загальними інтересами». Держава, з точки зору Цицерона, відповідно до її співвідношення з правом, є «сукупний (колективний та спільний) правовий устрій» [236, с. 262].

Значний внесок у розроблення морально-гуманістичних основ правової держави належить засновнику німецької класичної філософії І. Канту. З його точки зору, «справжнє призначення права полягає у надійному гарантуванні для людської моральності того соціального простору, у якому вона могла б себе виявити, де могли б безперешкодно реалізуватися свобода» і громадянська рівність індивідуумів. Держава, за І. Кантом, є об'єднанням великої кількості людей, які підкоряються правовим законам. Головне завдання держави, в якій суверенітет належить народу, полягає, згідно з твердженням філософа, у тому, щоб охороняти та гарантувати права та свободи громадян. Держава, стверджує мислитель, повинна будуватися на засадах взаємної відповідальності людини та держави. Держава та громадянин – рівні суб'єкти права. Функціонування держави базується на правових законах, останні, у свою чергу, мають відповідати правовим засадам, сутність яких складають природні права людини [82, с. 232].

В свою чергу вітчизняний дослідник Б. Кістяківський також наголошує на гуманістичній спрямованості правової держави. На його думку, правова державність – це реально встановлені моральні цінності людини, забезпечення їх визначальної ролі в житті суспільства, виключення свавілля,

насилля над особистістю. Якщо ж розглядати детальніше, то виявляється вона в демократичних методах державного управління, в перевазі прав і свобод особистості у взаємовідносинах з державою тощо. Духовна насиченість державного життя визначає моральну зрілість суспільства в цілому, рівень його цивілізованості, гуманізм в соціально-економічних і політичних відносинах [192, с. 227-228].

Гуманістична сутність правової держави проявляється у тому, що на першому місці в ній завжди знаходяться права та свободи людини, а їх захист забезпечений існуючими процедурами, нормами, принципами. Навіть ведучи мову про покарання за скоєння кримінальних злочинів варто реалізовувати принцип гуманізму як основу буття правової держави.

На думку фахівців, принцип гуманізму у правовій державі є актуальним, адже, наприклад, закон про кримінальну відповідальність регламентує найбільш суворі заходи державного примусу. Сутність принципу гуманізму полягає в такому: закон про кримінальну відповідальність забезпечує охорону «людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки» як найвищої соціальної цінності; особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, суд призначає кару, потрібну та таку, якої вистачає задля виправлення особи й запобігання новим кримінальним правопорушенням у випадках, передбачених цим Кодексом, допускається звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання чи його відбування, а також заміна покарання більш м'яким; покарання та інші кримінально-правові заходи, що застосовуються до особи, не можуть мати своїм змістом завдання фізичних страждань чи приниження людської гідності [63, с. 72].

В цілому, необхідно підкреслити, що гуманістична сутність правової держави забезпечується чіткою реалізацією низки системоутворюючих принципів. Науковці стверджують, що принципи правової держави становлять складну сукупність «взаємопов'язаних елементів, кожен з яких корелює з іншими і може бути реалізований лише за умови паралельного

забезпечення інших принципів. Серед основоположних принципів правової держави необхідно виділити такі: принцип верховенства права, принцип законності, принцип поділу влади та принцип реальності прав і свобод людини й громадянина» [123, с. 9-10]. Всі вони є однопорядковими і їх співвідношення слід представляти не як ієрархічну схему (коли є один основний принцип, а вся решта поступово виводиться з нього), а як мережеву побудову. «На основі цих принципів розбудовується система ознак, інститутів та вимог до правової держави» [123, с. 9-10]. Вищезначені принципи спрямовані на захист прав і свобод людини, забезпечуючи загальний гуманістичний характер функціонування всіх інститутів правової держави.

Зокрема, принцип верховенства права спрямований у широкому сенсі на утвердження та відновлення справедливості становить основу гуманістичного правового порядку у правовій державі. На думку фахівців Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська Комісія) він має такі необхідні елементи:

- 1) законність, а також демократичний спосіб прийняття нормативно-правових актів, підзвітність, прозорість;
- 2) правова визначеність, яка «передбачає легкість та доступність з'ясування змісту права і забезпечену юридичними засобами можливість скористатися цим правом у нормативно регламентованих ситуаціях»;
- 3) заборона свавілля з боку держави, а також «обмеження дискреційних повноважень органів держави», авторитетність і доведеність їхніх рішень, публічність інформації щодо державної влади;
- 4) ефективний доступ до правосуддя в незалежних і неупереджених судах, контроль судових органів за законністю та відповідністю конституції актів державної влади, діяльність самостійної адвокатури, виконання судових рішень;
- 5) дотримання прав людини, передусім забезпечення гарантії права на справедливий суд, ефективний правовий захист, розгляд справи

компетентним суддею, право бути вислуханим, презумпція невинуватості, заборона зворотної дії норм права, крім тих, що скасовують чи пом'якшують юридичну відповідальність;

б) недискримінація та «рівність перед законом, що передбачає відсутність законів, які містять дискримінаційні положення відносно певних осіб або їх груп або закріплюють правові привілеї, заборону дискримінаційного тлумачення або застосування закону» [60, с. 9-10].

Гуманістична сутність правової держави забезпечується тим, що принцип верховенства права логічно доповнюється принципом верховенства закону. Це означає, що позитивне право не повинно порушувати природні права людини, а вони самі мають бути закріплені у діючому законодавстві, тобто бути гарантовані державою.

З точки зору фахівців, про що ми пишемо у своїй попередній статті, засада верховенства права і засада верховенства закону взаємопов'язані між собою правовими режимами. Зв'язок між ними виявляється у тому, що забезпечення засади верховенства закону є початковим і необхідним кроком у процесі утвердження засади верховенства права. Засада верховенства права є подальшою стадією трансформації правової системи після того, коли у ній реалізована законність, що є наслідком дії засади верховенства закону. Таким чином, у тих правових системах, де не повною силою діє засада верховенства закону, реалізація засади верховенства права не вбачається можливою. Засада верховенства права відрізняється від засади верховенства закону тим, що верховенство закону спричиняє, те, що правова система стає більш дієвою, тоді як верховенство права робить її справедливою [121, с. 19; 208, с. 23].

Коментуючи вищезначену тезу, варто підкреслити, що принципи верховенства права та верховенства закону мають реалізовуватись не поетапно, а синхронно тобто «буква» і «дух» закону мають співпадати – позитивне право не має протирічити природному на всіх етапах становлення правової, демократичної держави.

Вочевидь, основним завданням правової держави як інституційного утворення гуманного за своєю сутністю є захист природних прав людини шляхом їх закріплення у діючому законодавстві. Як зауважує Б. Малишев, природні права людини є методом досягнення благ, що характеризуються первинною роллю абсолютно для усіх суспільних відносин. Без належного забезпечення природних прав особи, другі суб'єктивні права, такі як конституційні, основні, основоположні, чи позбавлені доцільності, чи їх реалізація стає не можливою. Усі інші суб'єктивні права є розвитком смислу природних прав індивіда у певних галузях суспільних відносин. Зміст природних прав індивіда «закономірно позначається і на їх регулятивному потенціалі: вони завжди мають однозначний пріоритет над правами держави, соціальних груп, суспільства. Реалізація природних прав не залежить від прав та дій інших людей, колективів, суспільства і держави, а також від рівня економічного та культурного розвитку суспільства» [122, с. 29].

При цьому говорити про ефективний захист прав і свобод людини можна тільки тоді, коли він сам, його зміст, механізми, принципи будуть не лише носити теоретичний характер, не лише закріплені в законодавстві (причому законодавстві різногалузевому), але й реально забезпечуватися. Недаремно державно-юридичний захист людини пропонують розуміти як «правозастосувальну юрисдикційну діяльність національних компетентних органів, спрямовану на примусове здійснення юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права людини, або на відновлення такого права, або ж на попередження чи припинення його порушення» [158, с. 14].

Можна констатувати, що гуманістична сутність правової держави проявляється у її здатності реально забезпечити права та свободи людини, реалізувати цінності справедливості, правової рівності, законності, творчої свободи у процесі самореалізації особистості.

В цьому контексті варто зауважити, що необхідною умовою реалізації гуманізму у правовій державі є ефективна діяльність судових та правоохоронних органів. По суті інститути правової держави мають

дотримуватись принципу правової визначеності, створюючи людиноцентристську систему координат у суспільстві.

Значення принципу правової визначеності полягає у наступному: «Правова визначеність є універсальним правовим началом, дія якого поширюється на такі важливі сфери правовідносини між державою і особою, як реалізація та забезпечення прав і свобод людини і громадянина, встановлення юридичної відповідальності, підстав та порядку притягнення до неї, недопустимість дій та бездіяльності, спрямованих на безпідставне обмеження прав і свобод людини, встановлення пропорційності застосованих до особи обмежень, здійснення повноважень органами державної влади у межах, визначених Конституцією і законами України» [25].

Принцип правової визначеності передбачає дотримання низки наступних вимог:

- норма права повинна бути несуперечливою, чіткою й зрозумілою;
- правова норма має бути доступна для ознайомлення, тобто офіційно оприлюднена у встановленому порядку;
- зміст правової норми повинен відповідати законним очікуванням особи, яка підпадаючи під регулятивну дію цієї правової норми, повинна усвідомлювати наслідки своїх дій та оцінювати свою поведінку з позицій законності як правомірну або неправомірну;
- визначеність меж дискреційних повноважень органів державної влади;
- забезпечення єдності судової практики, несуперечливості застосування законодавства, обов'язковості, остаточності та виконуваності судових рішень [141, с. 172].

Безсумнівно людина у правовій державі є захищеною від свавілля влади та чиновників й має можливість у законом передбачений спосіб відстоювати власні інтереси. Як стверджує В. Смородинський, згідно з принципом правової визначеності громадянин, звертаючись до суду, повинен бути заздальгідь упевнений як в справедливості судового розгляду, так і у

виконанні судового рішення. Невиконання рішень суду суперечить владній природі судової системи, дестабілізує її, знижує рівень довіри громадян до судових органів [194, с. 11].

Гуманістична сутність правової держави як втілення справедливості забезпечується наступними характеристиками судової влади. По-перше, судова гілка влади є незалежною в структурі поділу влади. Така самостійність є потрібною гарантією діяльності правової держави. По-друге, оскільки судова влада є елементом системи влади, потрібне правове примушення дотримуватися владних повноважень органів судової влади з ціллю як наділення їх такою владою (й певними повноваженнями), так і гарантування незалежності. По-третє, запорука незалежності судової влади розповсюджується на суддів, що відповідно до своїх повноважень здійснюють специфічну владну діяльність. Дискусійним є питання пониження рівня гарантій недоторканності та незалежності суддів у разі створення нових нормативно-правових актів чи внесення змін до діючих [198, с. 174].

Встановлюючи справедливість, суди відстоюють правопорядок таким чином захищаючи людину, суспільство та державу. Судові рішення мають бути засновані виключно на законі, забезпечуючи тим самим підтримку державного устрою. Суди не дають оцінки діяльності державних органів, не втручаються в їхню діяльність і не можуть творити норм права. У рішеннях судів виявляється правова позиція суддів, яка має не залежати від їх практичної діяльності та політичних поглядів [151, с. 5].

Фактично гуманістична сутність правової держави забезпечується гармонійним поєднанням трьох чинників політичного (панування демократії), соціального (високий рівень життя громадян) та суто правового (забезпечення прав і свобод людини).

В цьому контексті І. Яковюк зауважує, що сучасна цивілізована держава має три іпостасі. Як демократична держава слугує «свободі як вищій цінності, сприяє її піднесенню до рівного доступу до власності, рівних

виборів, рівності» прав участі у здійсненні політичної влади, забезпечення багатоманітності політичного і культурного життя. «Як правова, вона забезпечує організацію суспільного і державного життя на принципах права, гарантує правопорядок, сприяє досягненню особистістю самостійності й відповідальності за свої дії, раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи». Будучи соціальною, вона визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу інвалідам, які перебувають у складних життєвих обставинах, «з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага» відповідно до принципу соціальної справедливості і своє призначення вбачає у забезпеченні громадського миру і злагоди в суспільстві [244, с. 98-99].

Необхідно зазначити, що правова держава дозволяє людині самореалізуватися, забезпечує її свободу в рамках діючого законодавства. В той же час, принципи та норми існування правової держави передбачають, що громадянин бере на себе відповідальність за власну долю та майбутнє країни.

Саме тому доречно розглянути визначальні характеристики свободи і відповідальності в утвердженні гуманітарної сутності права у правовій державі.

Гуманітарна сутність права у правовій державі полягає перш за все у тому, що норми діючого законодавства мають не протирічити постулатам природного права та сприяти самореалізації людини [203, с. 84].

Як відомо правова держава в її класичному ліберальному варіанті спиралась передусім на принципи індивідуальної свободи, юридичної рівності, а також невтручання держави у справи громадянського суспільства. А це призвело до глибокої фактичної нерівності, кризового стану в економіці та класової боротьби. Все це вимагало від держави переходу до нового якісного стану і виконання нею нових функцій [113, с. 79]. У зв'язку з вищезначеним у демократичних політико-правових системах гостро постала проблема визначення співвідношення свободи та відповідальності на всіх

рівнях суспільного життя та закріплення цих ціннісних детермінант у діючому праві.

Науковці стверджують, що у демократичній, правовій державі суб'єкти суспільних відносин мають можливість впливати на розширення меж свободи шляхом ініціювання прийняття більш ліберальних законів, започаткування громадської дискусії з суспільно важливих питань. В той же час, ініціюючи розширення меж суспільної свободи громадяни повинні усвідомлювати можливі зміни щодо об'єму власних обов'язків. Важливо, щоб суб'єкти правовідносин бачили раціональність у нових законодавчих актах й відповідно погоджувались їх добровільно виконувати, оскільки неприйняття громадськістю певних правових норм та їх недовіра у суспільстві не дасть можливості розширити межі свободи. Вочевидь, якщо у державі приймаються ліберальні закони, які не відповідають рівню правової культури громадян, то вони не зможуть ними скористатися, а суспільна свобода залишиться у тих самих межах. Виходячи з вищенаведеного, зазначимо, що для розвитку правового суспільства як поля «відповідальної свободи», бажана взаємодоповнюваність інституційного чинника (прийняття ліберальних законів) та не інституційного (наявність демократичного типу правосвідомості та правової культури у різноманітних суб'єктів правовідносин для якісного виконання цих законів) [200, с. 258].

Розмірковуючи над проблемою свободи й відповідальності в утвердженні гуманітарної сутності права у правовій державі, звернемось до ідей І. Ільїна, який підкреслював, що людина повинна добровільно дотримуватись законів держави, намагатися адекватно їх розуміти і підкорятися їм, виходячи з почуття вільного обов'язку. Незважаючи на те, що ці закони людина може розцінювати як формальні й зовнішні, індивід повинен прийняти їх як самозобов'язання й чітко їх дотримуватись. З погляду мислителя, така необхідність пояснюється наступним: по-перше, власне, зміст і суть права та правопорядку об'єднує таку здатність – шлях самовдосконалення прямує за лояльною покірністю громадян. Будь який

адекватний правопорядок окреслює громадянам змогу здійснювати боротьбу за нові умови життя, за досконаліші закони, будучи відданими чинним законам; по-друге, громадянин повинен на добровільних засадах визнавати й не порушувати законів рідної Батьківщини, адже це єдиний, надійний метод, здатний забезпечити й підтримати правопорядок і в той же час залишатись незалежним там. Історія людства доводила не один раз, що «краще користуватися більш обмеженою системою суб'єктивних прав дійсно забезпечених, ніж бачити, як безмежне коло суб'єктивних домагань нехтується свавіллям сусідів та деспотичною владою» [72, с. 252-254].

І. Ільїн дійшов висновку, що значно краще володіти обмеженою свободою, котру поважають, ніж мати значну свободу, на котру жоден не дає гарантій і не поважає. Індивід має перебувати в пошуку не зовнішнього самозвільнення від закону (революція, деспотизм, анархія), а внутрішнього самозвільнення в рамках закону. Звільнення на внутрішньому рівні є духовним і добровільним самозобов'язанням, здатне звільнити індивіда не від закону, а в законі, адже індивід не порушує закон, який його правосвідомість визнала на засадах свободи [72, с. 252-254].

Реалізація свободи та відповідальності у правовій державі передбачає взаємні зобов'язання між громадянами й владою. Зокрема, загальновизнані напрямки відповідальності держави перед громадянином, що гарантують його свободу є такими:

- гарантує кожному його права і свободи;
- бере на себе обов'язок і реально забезпечує права своїх громадян;
- надає свободу проявитись особистості у різних сферах політичного, соціального існування, окрім галузей, які прямим чином застережені у законодавстві;
- не має права обмежувати права і свободи, окрім випадків, прямо передбачених законом;

- не має права притягувати до відповідальності за не бажання свідчити чи давати пояснення стосовно власної особи, представників сім'ї або своїх родичів, що визначено у законі;
- гарантує захист судом прав і свобод людини та громадянина;
- діє абсолютно в межах закону, володіє задекларованими у конституції визначеними повноваженнями;
- відповідальна за неправомірні дії посадових осіб: зловживання службовим становищем, перевищення влади;
- «гарантує право особи звертатися за захистом своїх прав і свобод до належних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна;
- зобов'язана відшкодувати за свій рахунок чи за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень» [245, с. 10-11].

У свою чергу й громадянин у правовій державі має усвідомлювати відповідальність за надану йому свободу, суспільні справи, загальний добробут країни тощо. Особливо важливо, щоб у правовій державі відбувалося поступове якісне зростання такого різновиду відповідальності як громадянська відповідальність.

Науковці Н. Драгомирецька та І. Матвєєнко констатують, що громадянська відповідальність – це поєднання відповідальності й так званої активності, що впливає із потреби участі у функціонуванні держави, а також розв'язанні спільних проблем. Громадянська відповідальність має індивідуалізований та інституціональний характер. Громадянська відповідальність призначена в основному для ефективності результату у відносинах громадянське суспільство – держава. Як наслідок – методи й засоби конструювання процесів життєвої діяльності та їх вартісні характеристики, направлені на отриманні певних результатів. Чільну роль у

такому процесі відіграють формуючі впливи, що здатні зберігати стабільність у суспільстві, активізувати взаємодію держави й громадянського суспільства, розширювати межі суспільного простору т. ін. [62, с. 258].

Громадянська відповідальність є важливим атрибутом існування правової держави, оскільки саме шляхом усвідомлення своєї суспільної суб'єктності особистість зможе досягти максимальної свободи та свідомо брати на себе низку обов'язків необхідних для відтворення гуманітарної сутності права. На думку дослідників, становлення громадянської відповідальності як суспільного феномена має свою логіку, послідовність та рівні. Зокрема, науковці виокремлюють наступні етапи розвитку громадянської відповідальності особистості:

- активна громадянська позиція (високий рівень громадянської відповідальності), яка характеризується соціальною ініціативністю, сформованістю цілісних та системних знань про ідеї громадянського суспільства; відповідальним ставленням до виконання своїх обов'язків; вимогливістю до себе та інших; високим рівнем розвитку самосвідомості, становленням унікальної творчої індивідуальності (Я-громадянин, Я-патріот, Я-член громади, колективу);

- громадянська позиція репродуктивного рівня (середній рівень громадянської відповідальності), яка характеризується знанням і відповідальним ставленням до прав і обов'язків, знанням і дотриманням правил поведінки, наявністю елементарних уявлень про цінності громадянського суспільства, розвиненим прагненням знайти своє місце в житті, хоча активна громадянська позиція стосовно діяльності і вчинків інших членів суспільства, самостійність та ініціатива виявляються не завжди;

- пасивна громадянська позиція (низький рівень розвитку громадянської відповідальності): розрізненість елементів громадянської позиції; наявність загального уявлення про ідеї громадянського суспільства, розпливчасте уявлення про цінності громадянського обов'язку та громадянської відповідальності; низький рівень громадської активності;

низький рівень розвитку самосвідомості; відсутність адекватної «Я-концепції»; соціальна поведінка індивіда детермінується актуальною ситуацією [21, с. 41].

Відповідно найбільш повно гуманітарний потенціал права у правовій державі проявляється у тому випадку, коли особистість є носієм активної громадянської позиції та послуговується законодавством як для реалізації власної свободи, так і для виконання своїх обов'язків перед країною.

На наше переконання, взаємодія всіх суб'єктів у правовій державі, виходячи з принципів свободи та відповідальності, має базуватися на філософії соціального партнерства. Саме тому для встановлення цивілізованих, конструктивних стосунків у демократичних, правових державах розробляються й втілюються технології соціального партнерства. В контексті нашого дослідження ми розглядаємо соціальне партнерство у широкому сенсі – «це партнерство соціальних груп; міжсекторна взаємодія між третім сектором (недержавні організації), державою і бізнесом. Соціальне партнерство є передумовою, механізмом досягнення соціальної солідарності в суспільстві, є системою врегулювання конфліктів в усіх сферах життєдіяльності, формою узгодження інтересів суб'єктів партнерства, що забезпечує їх конструктивну взаємодію» [92].

Гуманістична спрямованість права у правовій державі полягає також і в тому, що людина має можливість самостійно (без тиску держави) визначати межі своєї свободи та брати при цьому на себе певний об'єм відповідальності.

Свого часу М. Бердяєв зауважував, що свобода людини як суб'єкта полягає в тому, щоб стати особистістю, а для цього потрібно припинити жити орієнтуючись лише на зовнішні принципи, але й бути самим собою й нести відповідальність за свій вибір, насамперед перед самим собою. Відповідальність виникає як результат необхідного та обов'язкового відносно вільного вибору шляхів досягнення мети [18].

Як правило результатом вільного вибору особистості у правовій державі щодо власної позиції з соціально-значущих питань є формування її громадянської позиції.

Так, М. Чельцов розглядає громадянську позицію як усвідомлену участь людини у житті суспільства, що відображає її свідомі реальні дії спрямовані на реалізацію загальнолюдських цінностей при розумному співвідношенні особистих і суспільних інтересів [234, с. 62].

Вочевидь, громадянська позиція формується у процесі активної діяльності людини у різних сферах життя на підставі соціально-політичних, моральних та правових цінностей під впливом різноманітних соціальних інститутів, структур правової держави. Формування громадянської позиції означає, що людина набуває специфічної когнітивної і комунікативної компетенції у соціально-психологічному, політичному та державницькому сенсі, формує особливе бачення світу та лінію поведінки, здатність аналізувати та діяти з точки зору громадянськості. Тобто у правовій державі громадянин відстоюючи власні інтереси, спирається на підтримку як державних органів, так й суспільного загалу, який продукує уявлення про співвідношення свободи та відповідальності на рівні суспільної свідомості.

Безсумнівно громадянська позиція людини у правовій державі має містити як правові, так і моральні аспекти. В свою чергу гуманітарна сутність права у правовій державі проявляється у етизації суспільно-правових відносин, взаємодоповнюваності правових та моральних цінностей.

В цьому контексті варто зазначити, що людина, яка не пізнала меж своєї свободи та відповідальності, має бути визнана позаетичною, а держава, яка фактично встановлює, але юридично не закріплює і не додержується меж свободи як людини, так і своєї власної – аморальною [221, с. 47].

В цілому можна констатувати, що гуманітарна сутність права у правовій державі знаходить своє яскраве відображення у високому рівні захисту прав і свобод людини, визначенні меж свободи та відповідальності громадянина на основі ліберальних принципів й цінностей. Ключовим

моментом теорії та практики правової держави, її кінцевою метою є утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин між публічною владою і підвладними суб'єктами права, визнання і гарантування прав і свобод людини і громадянина [138, с. 161].

Розвиваючи вищезначену логіку А. Зимовець стверджує, що свобода особи найбільш яскраво отримує свій юридичний вираз в основних правах і свободах людини та громадянина. Саме таким чином право в узагальненому вигляді окреслює рівень соціальної і правової свободи особи у суспільстві і державі. Але соціальна свобода, справедливість і демократизм знаходять свій вираз не тільки в правах, як певних можливостях, дозволах, але й в обов'язках, заборонах і відповідальності. Ці дві сторони соціальної свободи знаходяться між собою у тісному діалектичному зв'язку. Якби всім громадянам були надані тільки права і свободи, це означало б фактичне скасування будь-якої свободи, оскільки вона була би взаємно знищена свавільними діями самих носіїв такої свободи [68, с. 158-159].

Для розуміння гуманітарної сутності права у правовій державі необхідно враховувати те, що саме така система взаємовідносин людини та влади надає громадянину максимально можливі умови для здійснення вибору життєвої стратегії, автономного визначення (в межах діючого законодавства) співвідношення свободи й відповідальності у індивідуальному бутті.

Пояснюючи феномен вибору в контексті соціальної поведінки, Г. Балл вважає, що звичайною і безпомилковою є потреба компетенції і відповідальності людини в ухваленні та реалізації вирішального, значимого життєвого рішення і в наступному функціонуванні, направленому на здійснення можливостей, які окреслюються даним рішенням. Поряд із цим, з погляду вищевказаного мислителя, процес ухвалення та реалізації індивідом рішень характеризується як складний та суперечливий, де акти вибору відіграють помітну роль. У значній мірі, це спричинено тим, що соціальні норми, які регламентують поведінку індивіда, «прив'язані до «решіток» з дискретних альтернатив, між якими треба робити вибір». Ці «решітки» є

потрібними для упорядкування соціальної поведінки людини, а також є останньої зародком конкретних обмежень. Таку суперечність індивіди долають або не правовим, шкідливим для суспільства шляхом, або вибудовуючи й здійснюючи у правовому полі добірний поведінковий «маршрут». Звичайною є суперечність між жорсткістю правової «решітки» і засадничою незводимістю свободи індивідів до виборів між фіксованими альтернативами [15, с. 6-9].

Таким чином, відповідальність як здатність здійснити оптимальний вибір і відповісти за нього є необхідною умовою свободи і одночасно виступає формою її прояву. Можна сказати, що сутність свободи полягає в її зв'язку з відповідальністю, а відповідальності – в її зв'язку зі свободою [88, с. 469].

В свою чергу політико-правовий режим існування правової держави надає можливість максимально повно розкрити гуманітарну сутність права, створити людиноцентристську соціальну систему, в якій співвідношення свободи та відповідальності визначається з урахуванням інтересів громадянського суспільства й створюються належні законодавчі умови для творчого розвитку особистості, вільного вибору цінностей та пріоритетів її індивідуального життєвого проекту.

Україна, проголосивши у Конституції 1996 року наміри побудувати правову державу обрала стратегію системних трансформацій у діяльності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, захисту прав і свобод людини, розбудови громадянського суспільства тощо.

4.2 Основні напрями реалізації гуманітарної сутності права у правовій українській державі

Аналізуючи недоліки та переваги на цьому шляху, з нашої точки зору, необхідно зосередити увагу на основних напрямках реалізації гуманітарної сутності права у правовій українській державі, що утверджується.

На сьогоднішній день, практика побудови правової держави в Україні демонструє суперечливі тенденції, повільне просування у цьому напрямку, що відповідно гальмує реалізацію гуманітарної сутності права як такої.

На переконання О. Копиленка, проголошення Конституцією нашої держави як демократичної, правової, а також закріплення основних принципів правової держави як програмних, тобто таких, що не реалізовані повною мірою (відповідальність держави перед людиною, визнання людини найвищою соціальною цінністю, верховенство права), дає достатні підстави стверджувати: Україна потребує подальших демократичних перетворень. Всі розмови щодо становлення правової держави залишатимуться на рівні рекомендацій, якщо вони не підкріплюватимуться законотворчою діяльністю та відповідною правовою політикою. Вищому законодавчому органу України слід втілити ідею правової держави у законотворчому процесі шляхом прийняття необхідних законодавчих актів, перегляду чинних законів з метою приведення їх у відповідність із основними засадами правової держави [76, с. 9].

На думку фахівців, правова держава для сучасної України – це не реалії, а перспектива, ідеальна модель для руху, для подолання тоталітарного минулого. Тому про правову державу можна говорити скоріше всього як про принцип, яким слід керуватися українському народу при здійсненні всієї своєї державно-правової життєдіяльності [46, с. 26].

Як стверджує Н. Ланге, Україна не є правовою державою, адже вона не в повній мірі надає правовий захист народу. Розподіл влади, обмеження персональної та інституційної влади реалізується достатньо обмежено. Діяльність представників держави в здебільшого не є прозорою та обґрунтованою. «Застосування права є свавільним та суперечливим. Українська держава не бажає обмежуватися тільки тим, щоб гарантувати громадянам політичну свободу й безперешкодну підприємницьку діяльність. застосування законів українськими політиками полягає в їх перекручуванні, експлуатації та пошуку дірок, які можна було б використати із власною

вигодою. Жоден не прагне розуміти й застосовувати законодавчі положення відповідно до існуючих засад та цінностей» [109].

Разом з тим, послідовно втілюючи принципи та постулати правової держави в Україні можна сподіватись на поступове утвердження гуманітарної сутності права.

Отже, модернізація української держави «на шляху побудови правової держави є прогресивним напрямом її трансформації, складним процесом у єдності двох його компонентів: ідейно-теоретичного та практичного; доктрина становлення і модернізації правової держави в Україні повинна бути розроблена з урахуванням історичних, національних, культурних особливостей» [239]. Теоретичні положення і практичні заходи з модернізації правової держави в демократичних самодостатніх країнах повинні бути враховані в Україні. Перш за все, це пов'язане з одночасним формуванням як правового, так і соціального аспектів державності, а також з намаганням «вписатись» у процеси світової інтеграції, так як такий досвід в інших суспільствах відсутній [239].

На сучасному етапі розбудови правової держави в Україні, як підґрунтя реалізації гуманітарної сутності права, вітчизняні вчені говорять про виконання базових, основних завдань у сфері прав і свобод людини. Зокрема до них відносять такі:

- створення системи механізмів та процедур, що гарантують суб'єктивні права на основі об'єктивного, заснованого на праві, порядку державної діяльності;
- створення такого механізму взаємодії держави і влади, за якого людина є рівноправним партнером держави;
- встановлення відповідальності посадових осіб за неефективне гарантування прав людини;
- підвищення ролі держави як засобу забезпечення загально соціальних функцій у суспільстві;
- підвищення ролі судових органів тощо [209, с. 112].

Аналізуючи становлення правової держави в Україні, варто відмітити, що даний процес відбувається як поєднання негативних та позитивних тенденцій. На сьогодні важливим кроком є не тільки проголошення вищезначених ідей, а й реалізація їх на практиці. З точки зору фахівців, складнощі, які гальмують процеси становлення правової держави в Україні є такими:

- по-перше, економічні труднощі, сутність яких полягає у відсутності зростання національного економічного виробництва, стійка кризова ситуація, зuboжіння значної частини населення;

- по-друге, політичні чинники, що полягають у відсутності політичної еліти в Україні, орієнтації держави, громадян на демократичні принципи, існування політичного плюралізму, проведення чесних виборів, змінюваність влади та врешті-решт визнання людини найвищою соціальною цінністю, що має проявлятися в реалізації прав і свобод громадянина;

- втретє, правові чинники полягають в тому, що більшість громадян української держави не розглядають її як правову державу, яка є підвладною праву та головним призначенням якої є служіння інтересам громадянина [184, с. 421].

На думку науковців, для більш динамічної розбудови правової держави в Україні, утвердження гуманітарної сутності права варто впроваджувати у життя правову ідеологію, що буде базуватися на ліберальних та національних цінностях.

Як стверджує А. Луцький, роль правової ідеології полягає й у тому, що вона продукує правові принципи, які дозволяють адаптувати реальні державні якості до бажаних – це сприяє розвитку демократичної і правової держави, яка, у свою чергу, забезпечує функціонування громадянського суспільства. Окрім принципу верховенства права, правова ідеологія сприяє:

- утвердженню режиму законності і стимулює правомірну поведінку громадян, оскільки розвиток громадянського суспільства завжди передбачає підтримання високого рівня правопорядку;

- відстоюванню та захисту громадянами своїх інтересів;
- можливостям всіляко реалізовувати себе в найрізноманітніших сферах діяльності;
- активності (за бажанням) в політичній, економічній, культурній, соціальній чи будь-яких інших сферах [116, с. 88].

Можна констатувати, що від характеру правової ідеології реалізованої в Україні залежить ступінь розкриття гуманітарної сутності самого права як регулятора суспільних відносин.

У цілому правова ідеологія та процес правового регулювання тісно взаємопов'язані. З одного боку, правова ідеологія закладає основу для правового регулювання у вигляді певної теорії чи моделі, що дозволяє визначити пріоритетні методи правового регулювання, зафіксувати його завдання, зафіксувати правові цінності та ідеали, що лежать в основі розвитку суспільних відносин. У цьому контексті можна погодитися з тезою, що правова ідеологія виступає своєрідним теоретичним проектом для процесів правового регулювання. При цьому, правова ідеологія виявляє певні регулятивні властивості й може впливати на розвиток як правосвідомості громадян, так і на конкретні суспільні відносини [216, с. 15].

У контексті вищезначеного М. Недюха зазначає, що правова ідеологія спроможна посприяти законодавчому забезпеченню науково-інноваційної політики становлення України як країни, правової держави і громадянського суспільства, суттєво посилити вітчизняну правову систему, складовою якої вона є разом із законодавством і юридичною практикою. Будучи уособленням права, правова ідеологія як сукупність пов'язаних між собою переконань, настанов, правових поглядів і норм осмислює соціальну реальність під кутом зору його нинішнього і уявного (ідеального, ціледосяжного) станів, шляхів їх досягнення, відповідно до якого формує правосвідомість суспільства, окремої особистості, сприяє утвердженню певного правового порядку, правовідносин, впливає на всі сторони соціального життя – економіку, політику, культуру, мораль, характер та

особливості функціонування політичного режиму тощо. Що вищого розвитку набуває суспільство, то більшого значення надається правовій ідеології як формі унормування та закріплення принципів демократії, прав і свобод людини, рівності та справедливості. Зазначена закономірність знаходить своє змістовне втілення у функціях, що покладаються на неї: а) аксіологічній; б) мобілізуючій; в) інтегративній; г) прогностичній; д) цілеорієнтовній чи ціледосяжній, що характеризує її здатність до безпосереднього та опосередкованого (через ідеали) інноваційно-технологічного впливу на соціальну дійсність. Відповідно правова ідеологія може бути визначена як сукупність правових ідей, теорій, поглядів і норм, які в концептуальному вимірі відображають, оцінюють та цілеорієнтують процес соціальних змін України як країни, держави і суспільства [134, с. 88].

Наступним напрямком реалізації гуманітарної сутності права та розбудови правової держави в Україні є проведення судової реформи. Як відомо, останнім часом у суспільстві значно активізувалась дискусія та здійснені певні кроки щодо судової реформи. Так, незалежність суддів є своєрідною гарантією неупередженого захисту прав, свобод, інтересів людини й громадянина, є ключовою засадою для розбудови правової держави.

Як стверджують фахівці, останнім часом довіра громадян до суду катастрофічно знизилась. «Разом із усуненням недоліків і приведенням судової системи у відповідність до Конституції потрібне також вагоме посилення ролі суддівського самоврядування в системі судоустрою та підвищення ролі й незалежності органів, які відіграють основну роль у питаннях суддівської кар'єри та відповідальності, а це зокрема Вища рада юстиції, Вища кваліфікаційна комісія суддів України. Суди в сучасному стані не здатні належним чином захистити права громадян: через недостатнє фінансування, відсутність реальних гарантій незалежності суддів, корупцію в суддівському середовищі» [193, с. 9].

Безсумнівно без налагодження справедливого судочинства в Україні реалізувати гуманітарну сутність права у інституційній площині практично не можливо, як так само вкрай складно розбудовувати правову державу.

Виходячи з вищезначеного, завданнями та основними принципами перебудови судової влади в Україні в сучасний період є:

- перебудова процесуального законодавства, слідуючи думці щодо процесуальної активності суду у з'ясуванні всіх обставин справи та правильного і швидкого вирішення справи та поновлення порушених прав. Процесуальне законодавство повинно забезпечити реальне та дієве поновлення потерпілих в правах на принципах ініціативності суду щодо застосування всіх можливих засобів захисту, передбачених законодавством для певних правових відносин. Слід визнати й розвинути відновлювальний підхід до порушених суспільних відносин на противагу каральному;

- перебудова судової системи України на принципах децентралізації, відповідно до якої правосуддя здійснюється і закінчується на місцях із врахуванням максимально можливої наближеності до народу, а також внутрішньої судової спеціалізації її підсистем;

- зміна структури системи спеціалізованих судів і формування єдиної системи судів, куди увійшли місцеві, місцеві окружні суди, Верховний Суд України, де пропонується сформувати належні палати (підрозділи) для розгляду справ відповідних юрисдикцій, з трансформацією господарської юрисдикції в цивільну;

- переформування організації і функціонування органів, які приймають участь у судочинстві та повинні входити до системи органів судової влади України, – прокуратури, адвокатури, державної виконавчої служби. Необхідно більш чітко визначити статус органів, які відносяться до судової гілки влади та забезпечують її діяльність (Національна школа суддів, органи суддівського самоврядування, Вища рада юстиції, Державна судова адміністрація України т. ін.);

– перебудова законодавства про дисциплінарну відповідальність суддів. Судді повинні працювати прозоро та доступно для контролю зі сторони громадянського суспільства, представники якого повинні приймати пряму участь у діяльності органів дисциплінарної відповідальності суддів;

– судову систему повинні очолити особи, що поділяють теперішні правові цінності, тому необхідна зміна суддівського корпусу (високоморальні, кваліфіковані, правничо-грамотні люди, що можуть чесно, неупереджено здійснювати свої функції);

– судовій системі слід надати змогу незалежно розпоряджатися бюджетними коштами, що виділяються через Державну судову адміністрацію України – допоміжний орган, тому потрібно перебудувати систему фінансування судової влади;

– перебудова інституту участі народу у здійсненні правосуддя через запровадження інституту судових засідателів та встановлення процедури участі останніх при розгляді справ різних юрисдикцій;

– встановлення реальної незалежності суддів та підвищення рівня їхньої професійної підготовки. Запровадження більш жорсткої дисципліни та відповідальності відновить судову систему та зробить її органом, який дійсно захищає та зберігає порушені права, свободи та законні інтереси людини і громадянина [99, с. 13-14].

У підсумку зазначимо, що основними напрямками реалізації гуманітарної сутності права в умовах розбудови правової держави в Україні є неухильне виконання діючої Конституції та інших законів, досягнення реального розподілу повноважень всіх гілок влади та докорінне реформування судово-правоохоронної системи, створення та впровадження правової ідеології на основі демократичних і національних цінностей тощо.

Вищенаведені завдання потребують вирішення не тільки у суто інституційно-владній площині, а й вимагають формування новітньої (гуманістичної) правосвідомості та правової культури людини і суспільства.

Необхідними умовами формування гуманістичної правосвідомості та правової культури людини і суспільства в Україні є подальша демократизація суспільного життя, зміна самої філософії у взаємовідносинах громадянина, держави та соціуму, посилення євроінтеграційних процесів тощо. Можна констатувати, що новітня правосвідомість та правова культура є демократичною за своєю сутністю та принципами існування.

Так, демократична правова культура передбачає не тільки високий рівень юридичного мислення, а й усієї юридичної діяльності, незалежно від того, хто конкретно її здійснює – державні чи громадські органи, група громадян чи окрема людина. Вона характеризує собою міру розуміння людиною законів природного права, що визначає правове життя громадянина взагалі, а також правопорядок у суспільстві. Не можна зводити правову культуру громадянина лише до правових знань, що виникають внаслідок догматичного вивчення тексту Конституції та інших законів. Це не лише знання, а й стан свободи і правосвідомості громадян, який формується у демократичному суспільстві під впливом розвитку ринкових відносин й зорієнтований на обґрунтування верховенства права, поваги до природних прав людини [40, с. 6].

Важливим механізмом формування новітньої правосвідомості та правової культури вітчизняних громадян є їх участь (у різних ролях) у виборчих кампаніях. Саме під час здійснення вибору людина об'єктивно вимушена набувати нових знань, інформації, практичного досвіду захисту своїх права та інтересів тощо.

На переконання фахівців, в процесі становлення демократії народ України отримав право обирати владу, що стало поштовхом до розвитку електоральної правосвідомості та правової культури. Саме під час виборів простежується весь спектр ознак політико-правової культури громадян, міра опанування масовою свідомістю (правосвідомістю) фундаментальних цінностей і обмежень демократичного процесу, структура та динаміка правового і не правового ставлення й розуміння громадянами своєї ролі та

місця у політичному процесі. Фундаментальними характеристиками електоральної правосвідомості та правової культури суспільства демократичного типу є: плюралізм думок і оцінок, різноманітність позицій у політичному процесі, свобода вибору, право на опозицію до офіційної політики при обов'язковому визнанні рішення всіма його учасниками. Участь чи неучасть громадян, груп населення у виборчому процесі, інтенсивність такої участі та політична свідомість в цілому корелюється з правовою культурою виборців, рівнем їх політичної культури, правосвідомості, усвідомлення ними своєї власної ролі у відносинах між владою та громадянами. Тобто, виборче право стає реальністю, коли громадянин внутрішньо сприймає його як своє власне надбання і цінність, що захищена демократичними законами й процедурами. Через демократичні вибори формуються відповідальні перед громадянами демократичні органи державної влади та управління, а через участь у виборчому процесі здійснюється вплив на державну політику. Законні вибори є найбільш ефективною і юридично бездоганною формою реалізації захисту правових, економічних й соціально-політичних інтересів громадян. Таким чином, демократична політико-правова культура може розглядатися як система відносин і одночасно процес відтворення демократичного процесу, як принципи цивілізованої політичної поведінки, норми та ідеали, що забезпечують єдність і взаємодію інститутів та організацій, а також цілісність та інтегрованість у політичній сфері. Демократична політико-правова культура є виразом плюралізму у соціумі та політичному житті зокрема, широкою палітрою правових форм політичного конкурування; водночас демократична політико-правова культура є ідеалом – метою суспільного розвитку. Необхідно зазначити, що демократична правосвідомість є складовою частиною політико-правової культури [80, с. 285-286].

Вочевидь, демократична правосвідомість та правова культура є гуманістичними за своїми ознаками, оскільки базуються на таких цінностях

як толерантність, повага до прав та свобод людини, свобода, плюралізм, справедливість, правова рівність та ін.

Формування необхідного для суспільства типу правосвідомості та правової культури здійснюється за допомогою різноманітних засобів, технологій, санкцій.

Зокрема, з точки зору А. Редкліффа-Брауна, санкції можна класифікувати на дифузні й організовані: перші – це спонтанне вираження схвалення або осуду певної поведінки з боку членів конкретного суспільства, а другі – суспільні акції, що здійснюються відповідно до деякої традиційної й визнаної суспільством процедури [188, с. 237-238].

Зокрема, дифузні негативні санкції включають в себе реакції осуду, викликані конкретною формою або загальним типом поведінки члена співтовариства. Такі реакції розрізняються не тільки за своєю силою, але й за якістю. Подібні розбіжності складно чітко визначити, що утруднює класифікацію. У багатьох мовах є вербальні форми, що виражають несхвалення того або іншого типу індивідуальної поведінки, починаючи з таких характеристик, як «невихована», «нечемна», «непристойна», «неввічлива», «неналежна», «ганебна», «безчесна», «дискредитуючи», і закінчуючи такими оцінками, як «нелюдська» та «підла» [78, с. 80].

Отже, застосування санкцій передбачає виявлення у суб'єктів соціальних відносин негуманних, аморальних, протиправних форм поведінки та відповідно їх осуд (або покарання), що у підсумку сприяє формуванню демократичної (гуманістичної) правосвідомості та правової культури.

Як свідчить досвід демократичних країн, становленню гуманістичної правосвідомості та правової культури значно сприяє розвинене законодавство, що захищає права та свободи людини.

Так, в Україні необхідною передумовою становлення демократичної правової культури є реалізація положення Ст. 4 Конституції, де стверджено, що «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ». Він здійснює свою владу через державні органи та органи місцевого

самоврядування, а також, як зазначено в Ст. 69 Конституції, через вибори і референдум. Норми Розділу II Конституції України закріплюють принципи, за якими в Україні визнаються і гарантуються права та свободи людини (громадянина) згідно із загальноприйнятими принципами і нормами міжнародного права. До них входять норми, за якими права та свободи людини є невідчужуваними й непорушними (Ст. 21); конституційні принципи, за якими встановлюється рівність усіх громадян перед законом і забороняються будь-які форми обмежень прав громадян за ознаками соціальної, національної, мовної чи релігійної приналежності (Ст. 24). Окремо слід визначити конституційні положення, які регулюють питання громадсько-політичної діяльності (Ст. 36); власності (Ст. 41); трудової, підприємницької діяльності (Ст. 42,43); соціального забезпечення, виховання, освіти, науки, духовної сфери і сім'ї (Ст.45,46,49,51,53,54) [96].

Спираючись на існуюче законодавство, українська держава має розробляти та втілювати програми з правового виховання як одного з методів формування гуманістичної правосвідомості та правової культури людини і суспільства.

На думку О. Данильяна, основними завданнями правового виховання в сучасній Україні, є: а) підвищення загальної моральності громадян; б) формування достатнього рівня правової культури й правової свідомості громадян; в) зниження рівня девіантних вчинків. Науковець зазначає, що усе це неможливе без науково обґрунтованої державної політики у сфері правового виховання, якої, на жаль, в Україні поки що бракує. Ось чому для підвищення рівня правової культури її громадян, перш за все, необхідно виробити чітку державну політику у цій сфері, яка передбачала б координацію зусиль усіх державних органів у цьому процесі. Важливо також повною мірою використовувати весь позитивний досвід, накопичений у нашій країні за минулі десятиліття. Причому застосовувати його треба творчо, оскільки деякі питання у сфері правового виховання необхідно вирішувати на концептуально новій основі, з огляду на завдання нинішнього

етапу розвитку України як суверенної держави, що прагне стати демократичною і правовою. При цьому необхідно пам'ятати й про те, що вирішення завдань з формування сучасної правової культури у громадян в умовах перехідного суспільства залежить не тільки від держави, й від зусиль всієї громадськості, кожного громадянина країни [54, с. 9-10].

Узагальнюючи різноманітні наукові джерела, щодо класифікації форм правового виховання, підкреслимо, що найбільш поширеними з них є такі:

- правова освіта;
- правова пропаганда;
- правовиховна діяльність державних органів та громадських об'єднань (правовиховна діяльність адвокатури, органів внутрішніх справ, прокуратури, суду, юстиції та ін.);
- залучення громадян до участі у здійсненні правоохоронної діяльності;
- самовиховання.

У сучасних умовах вищезначені форми правового виховання потребують оновлення, наповнення їх актуальним змістом, що сприятиме більш інтенсивному формуванню новітньої правосвідомості та правової культури в українському суспільстві.

В цьому сенсі О. Войтанович стверджує, що з метою формування правової культури громадян необхідним є удосконалення форм і способів правового виховання, а саме:

- більш активне використання можливостей Інтернету для проведення правової агітації і пропаганди (правове інформування в соціальних мережах, створення тематичних груп на форумах з обговорення правових питань, способів захисту прав і свобод людини тощо);
- розвиток різних форм участі громадян в охороні громадського порядку подібно до добровільних народних дружин (громадських об'єднань з охорони громадського порядку);

– створення всеукраїнської дитячо-молодіжної організації, в якій буде максимально забезпечено залучення дітей і молоді до спортивного, творчого способу життя, розвиток комунікативних здібностей, формування аналітичного розуму і високих моральних якостей підростаючого покоління;

– розвиток мережі «Юридичних клінік» при всіх вищих навчальних закладах з можливістю надання он-лайн консультацій в Інтернеті і публікацією типових консультацій у спеціалізованому друкованому виданні (наприклад, журналі «Юридична консультація для всіх»);

– державна підтримка виробництва вітчизняних художніх і документальних фільмів, присвячених діяльності судових та правоохоронних органів; фільмів, що демонструють безглуздість протиправного способу життя,

невідворотність покарання за вчинення злочину [34, с. 59].

Формуванню новітньої правосвідомості та правової культури українських громадян буде сприяти посилення правоосвітніх заходів серед широких верств населення.

На думку О. Пунько, діяльність у сфері правової освіти громадян повинна включати: викладання правових дисциплін; підготовку, розповсюдження і популяризацію юридичної літератури; роз'яснення чинного законодавства і розповсюдження правової інформації; державний контроль над ідеологічним змістом правової освіти [181, с. 45].

Розмірковуючи над станом правової освіти в нашій державі, як засобу формування гуманістичної правосвідомості та правової культури О. Макарова констатує, що нормативна база правової освіти громадян розроблена в Україні на достатньому рівні, проте, на жаль, і досі в нашій державі не подолано дефіцит правових знань. Аналіз нормативних документів, які регулюють правоосвітню сферу, свідчить про те, що значна частина завдань тих чи інших органів не реалізуються, що підтверджується наявністю низки невирішених проблем та станом українського соціуму. В умовах, що склалися на сьогоднішній день першочерговим завданням для

України є не прийняття програм щодо правової освіти, а спрямування правоосвітньої та правовиховної діяльності на підвищення рівня правової культури громадян шляхом формування правових знань, які б перетворювалися у внутрішню переконаність виконання приписів нормативно-правових актів у всіх без винятку життєвих ситуаціях, а також забезпечення правомірної поведінки та зростання рівня соціально-правової активності громадян, що зрештою і є кінцевою метою правової освіти [119, с. 87].

Безсумнівно, для ефективного здійснення правового виховання та правової освіти в Україні необхідно подолати формалізм та не системність у цій царині, зосередити увагу об'єктів виховання на практичних аспектах отримуваних ними знань.

Процес правового виховання повинен передусім забезпечити перехід правових знань у правові переконання вихованців, що досягається шляхом пізнання місця і ролі права у розвитку цивілізації, його значення для мінімізації соціальних конфліктів, забезпечення свободи особистості, оскільки в основі правової культури лежить глибоке знання принципів і норм права, визнання його соціальної цінності. Структура виробленого таким чином правового переконання включає в себе не тільки знання правових норм і не тільки впевненість в істинності цих знань, але й постійну готовність діяти, керуючись ними [219, с. 62].

Отже, формування новітньої (гуманістичної) правосвідомості та правової культури людини і суспільства є необхідним елементом розбудови правової держави в Україні. На сьогоднішній день в нашій країні не розроблена система правого виховання та правової освіти населення, а мають місце лише окремі програми та заходи, які часто-густо не підкріплені належним фінансуванням та реалізуються формально. Разом з тим, новітня правосвідомість та правова культура українського загалу набуває демократичного характеру під впливом низки об'єктивних чинників – посилення позицій громадянського суспільства, демократизації суспільного

життя, впливу закордонних партнерів на проведення демократичних реформ в Україні, діяльності ЗМІ тощо.

У підсумку зазначимо, що гуманістична сутність правової держави проявляється як у системі діючого законодавства, так і у самих процедурах здійснення правосуддя, яке спрямовано, в першу чергу, на захист основоположних прав та свобод людини.

Правова держава є уособленням свободи та відповідальності всіх суб'єктів соціальних відносин. Система взаємодії людини, суспільства та держави будується на принципах верховенства права, верховенства закону, правової визначеності й сприяє підтриманню балансу їх інтересів у законодавчо визначений спосіб.

На сьогоднішній день в Україні триває розбудова правової держави, яка відбувається достатньо непослідовно та повільно. Зокрема, розпочата реформа судових та правоохоронних органів, відбуваються зміни у законодавстві нашої держави відповідно до європейських правових стандартів.

Висновки до розділу 4

Правова держава може бути визначена як особливий стан організації державної влади у громадянському суспільстві, який виникає за умов досягнення в ньому високого рівня правової культури його членів і передбачає реалізацію державою свого функціонального призначення на засадах верховенства права, поділу влади, визнання і реалізації прав і свобод людини і громадянина, а також взаємної відповідальності держави та особи.

Гуманістична сутність правової держави проявляється у її здатності реально забезпечити права та свободи людини, реалізувати цінності справедливості, правової рівності, законності, творчої свободи у процесі самореалізації особистості.

Необхідною умовою реалізації гуманізму у правовій державі є ефективна діяльність судових та правоохоронних органів. Інститути правової держави мають дотримуватися принципу правової визначеності, формуючи людиноцентристську систему координат у суспільстві. Згідно з принципом правової визначеності громадянин, звертаючись до суду, повинен бути заздалегідь упевнений як в справедливості судового розгляду, так і у виконанні судового рішення. Невиконання рішень суду суперечить владній природі судової системи, дестабілізує її, знижує рівень довіри громадян до судових органів.

Гуманістична сутність правової держави як втілення справедливості забезпечується наступними характеристиками судової влади: судова влада є самостійною гілкою влади в системі поділу влади; оскільки судова влада є частиною системи влади, необхідне правове регламентування владних повноважень органів судової влади з метою як наділення їх такою владою, так і забезпечення незалежності; гарантії незалежності судової влади поширюються на суддів, які здійснюють, відповідно до повноважень, специфічну владну діяльність.

Реалізація свободи та відповідальності у правовій державі передбачає взаємні зобов'язання між громадянами й владою. Зокрема, загальновизнані напрямки відповідальності держави перед громадянином, що гарантують його свободу є такими: гарантує кожному його права і свободи; бере на себе обов'язок і реально забезпечує права своїх громадян; надає свободу проявити себе в різних сферах політико-правової реальності, окрім сфер прямо застережених у законодавчих актах; не має права обмежувати права і свободи, окрім випадків, прямо передбачених законом; не має права притягувати до відповідальності за відмову давати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом; гарантує захист судом прав і свобод людини та громадянина; діє виключно в межах закону, має встановлені конституцією чіткі повноваження; несе

відповідальність за неправомірні дії посадових осіб: перевищення влади, зловживання службовим становищем та ін.

У свою чергу й громадянин у правовій державі повинен усвідомлювати відповідальність за надану йому свободу, суспільні справи, загальний добробут країни тощо. Особливо важливо, щоб у правовій державі відбувалося поступове якісне зростання такого різновиду відповідальності як громадянська відповідальність, яка має індивідуалізований та інституціональний характер. Її основне призначення – це дієвий результат у побудові відносин громадянського суспільства та держави. Як результат – способи побудови процесів життєдіяльності, а також їх ціннісні характеристики, спрямовані на досягнення конкретних результатів.

Проголошення Конституцією нашої держави як демократичної, правової, а також закріплення основних принципів правової держави як програмних, тобто таких, що не реалізовані повною мірою (відповідальність держави перед людиною, визнання людини найвищою соціальною цінністю, верховенство права), дає достатні підстави стверджувати, що Україна потребує подальших демократичних трансформацій.

Модернізація української держави на шляху побудови правової держави є прогресивним напрямом її перетворень, складним процесом у єдності двох його компонентів: ідейно-теоретичного та практичного. Концепція становлення і модернізації правової держави в Україні повинна бути розроблена з урахуванням історичних, національних, культурних особливостей. Теоретичні положення і практичні заходи з модернізації правової держави в демократичних самодостатніх країнах повинні бути враховані в Україні.

На сучасному етапі розбудови правової держави в Україні, як підґрунтя реалізації гуманітарної сутності права, необхідне виконання базових у сфері прав і свобод людини, зокрема:

- створення системи механізмів та процедур, що гарантують суб'єктивні права на основі об'єктивного, заснованого на праві, порядку державної діяльності;

- створення такого механізму взаємодії держави і влади, за якого людина є рівноправним партнером держави;

- встановлення відповідальності посадових осіб за неефективне гарантування прав людини;

- підвищення ролі держави як засобу забезпечення загально-соціальних функцій у суспільстві;

- підвищення ролі й ефективності судових органів.

Складнощі, які гальмують процеси становлення правової держави в Україні є такими:

- економічні труднощі, сутність яких полягає у відсутності зростання національного економічного виробництва, стійка кризова ситуація, зuboжіння значної частини населення;

- політичні чинники, що полягають у відсутності політичної еліти в Україні, орієнтації держави, громадян на демократичні принципи, існування політичного плюралізму, визнання людини найвищою соціальною цінністю, що має проявлятися в реалізації прав і свобод громадянина;

- правові чинники полягають в тому, що більшість громадян української держави не розглядають її як правову державу, що є підвладною праву та головним призначенням якої є служіння інтересам громадянина.

Зазначено, що для більш динамічної розбудови правової держави в Україні, утвердження гуманітарної сутності права варто впроваджувати у життя правову ідеологію, що буде базуватися на ліберальних та національних цінностях.

Демократична правосвідомість та правова культура є гуманістичними за своїми ознаками, оскільки базуються на таких цінностях як толерантність, повага до прав та свобод людини, свобода, плюралізм, справедливість, правова рівність та ін.

Формування необхідного для суспільства типу правосвідомості та правової культури здійснюється за допомогою різноманітних засобів, технологій, санкцій. Спираючись на існуюче законодавство, Україна повинна розробляти та втілювати програми з правового виховання як одного з методів формування гуманістичної правосвідомості та правової культури людини і суспільства.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що полягає у загальнотеоретичній характеристиці та актуалізації гуманістичного потенціалу права у творенні правової держави.

1. З'ясовано, що гуманізм у праві утверджує цінність людської особистості, її існування, гідність, права та свободи. Роль права вбачається в забезпеченні самовизначення особи, її розвитку й соціалізації, зв'язку з іншими людьми, суспільством. За цих умов право виступає як об'єктивно можливий масштаб соціальної свободи, справедливості та рівності, що стримує її творчу активність, самоусвідомлення, гарантує визнання того, що кожен індивід народжується вільним і рівним іншому, а верховенство права розглядається як соціальний феномен, який зумовлює невід'ємні права людини та громадянина на свободу, рівність, справедливість, щастя, повагу, недоторканність.

2. Висвітлено етапи формування та розвитку гуманізму у праві, а саме:

1. Античність (людина поставлена у центр усього як єдина справжня достовірність); 2. Середньовіччя (розкриття гуманістичної сутності правових норм відбувалося через мораль; відстоювалася людяність, духовність людини); 3. Відродження (стрімкий розвиток мистецтва, природничих і математичних наук, історіографії, антропології, психології, інших гуманітарних галузей пробудили інтерес до людини в повноті всіх її виявів); 4. Реформація (людина постає як розумний індивід, здатний до удосконалення, відповідальний громадянин суспільства, яке побудоване на принципах терпимості); 5. Ренесанс (постає проблема людської гідності, яка тісно пов'язана з проблемою свободи); 6. Просвітництво (утверджувалися права, свободи, гідність особи; віра в природний прогрес суспільства, заснований на розвитку економіки, індустріального виробництва, освіти). Після тривалої кризи класичного гуманізму та спроби його реабілітації у філософських концепціях та доктринах, означений феномен після певного

періоду занепаду здобув провідні позиції у правовій площині. Якщо у XVIII–XIX ст. і навіть у першій половині XX ст. головним правом людини вважалося право на приватну власність, то після Другої світової війни (1939–1945 рр.) юридично, а пізніше й практично у країнах Західної Європи таким правом стало право на людську гідність.

3. Розкрито типологію правових систем світу, що має класичний характер: континентальне (європейське) право; англо-американське право; східне (релігійно-традиційне) право; правові системи соціалістичних держав. Для становлення правових систем нових демократій ідеологічні питання є принциповими. Ідеологічна орієнтація на принцип гуманізму, що передбачає визнання самоцінності людини, її життя, честі та гідності, й не обмежуються традиційними цінностями західної цивілізації, здатна якщо не подолати, то принаймні обмежити поширення феномену «квазізахідного права» й наблизити молоді демократії до моделі правої державності.

4. Констатовано, що тоталітаризм виник в XX ст. в окремих державах Європи та Азії, загрожував усьому цивілізованому світові. Став явищем, що перекреслило та заперечило весь попередній розвиток гуманістичного та конституційного права, нівелювало його значення у порівнянні із чинниками політичної доцільності, пропаганди та соціальної масової психології. Нівелювання цінності індивіда та особистих прав і свобод призвело до масового терору, геноциду цілих груп населення за етнічним чи класовим принципом, породило феномен поліцейської держави, залишивши слід у вигляді деформованої правосвідомості цілих поколінь.

Гуманістичний потенціал права в сучасних умовах потребує як спільних зусиль із розбудови міжнародної та континентальних систем захисту прав людини, так і постійної спільної роботи держави та громадянського суспільства із удосконалення національних правових систем. Запозичення демократичних інститутів, норм без розвитку, постійного захисту конституційного лібералізму призводить до ризиків ілліберальної

демократії – встановлення авторитарних та антигуманістичних урядів демократичним шляхом масових виборів.

5. Об'єктивна зумовленість взаємодії права та моралі у сучасній правовій дійсності визначається тим, що правові закони втілюють принципи гуманізму, справедливості та рівності людей, тобто закони правої держави реалізують вищі моральні вимоги сучасного демократичного суспільства. Право, як і інші види соціальних норм, здійснює свої регулятивні функції не відособлено, а в єдиному комплексі з іншими соціальними регуляторами, основним призначенням яких є утвердження ідеалів справедливості. Формалізація правил справедливості в законах держави є основою для суспільної практики. Закріплені в законах моральні правила в подальшому сприймаються як підстави для традиційних інститутів. Таким чином, потреба у реалізації людиноцентристської сутності права як цивілізаційна і загальнолюдська, обумовлена необхідністю збереження та відтворення низки основоположних цінностей суспільного буття, а саме миру, безпеки, справедливості, свободи, творчого саморозвитку та самовираження особистості тощо.

6. Наголошено, що гуманітарна сутність права у правовій державі знаходить своє відображення у високому рівні захисту прав і свобод людини, визначенні меж свободи та відповідальності громадянина на основі демократичних принципів й цінностей. Ключовим моментом теорії та практики правової держави, її кінцевою метою є утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин між публічною владою і підвладними суб'єктами права, визнання і гарантування прав і свобод людини і громадянина. Політико-правовий режим існування правової держави надає можливість максимально повно розкрити гуманітарну сутність права, створити людиноцентристську соціальну систему, в якій співвідношення свободи та відповідальності визначається з урахуванням інтересів громадянського суспільства й створюються належні законодавчі

умови для творчого розвитку особистості, вільного вибору цінностей та пріоритетів її індивідуального життєвого проекту.

7. Встановлено, що прикладом для України могли б стати принципи правового гуманізму, які реалізуються в сучасних демократіях в наявності наступних ознак: об'єднанні природньо-ліберального та позитивного права в законодавстві, коли природні права закріплюються на рівні конституцій та деталізуються в законах, і найчастіше доповнюються широким спектром громадянських свобод, соціально-економічних, культурних, екологічних гарантій від держави; доповненні масового права обирати та бути обраним принципами належного врядування (прозорість, підзвітність, відкритість), якими послуговуються уряди та органи влади на місцях у поточній діяльності; розвинутій та стабільно функціонуючій системі юстиції, яка включає справедливий гласний суд, політично незалежні органи правопорядку, що інституційно відокремлені від державного обвинувачення, та гуманістичну пенітенціарну систему, спрямовану на корекцію та подальшу ресоціалізацію, а не помсту порушнику; існуванні структур моніторингу та правозахисту, котрі не залежать від урядів напряду, – інституту омбудсмена, систем парламентського контролю, організацій громадянського суспільства, професійних асоціацій правників та адвокатів, розвитку правосвідомості громадянського суспільства, яка забезпечується демократичною та правовою просвітою як на рівні формальної освіти, так і можливостями неформального навчання протягом життя; імплементації норм міжнародного права в галузі прав людини в національне законодавство та судову практику, активне співробітництво в цій сфері з іншими країнами.

8. Демократична правова культура передбачає не тільки високий рівень юридичного мислення, а й усієї юридичної діяльності, незалежно від того, хто конкретно її здійснює – державні чи громадські органи, група громадян чи окрема людина. Вона характеризує собою міру розуміння людиною законів природного права, що визначає правове життя громадянина взагалі, а також правопорядок у суспільстві. Не варто зводити правову культуру

громадянина виключно до правових знань, що виникають внаслідок догматичного вивчення тексту Конституції та інших законів. Це не лише знання, а й стан свободи і правосвідомості громадян, який формується у демократичному суспільстві під впливом розвитку ринкових відносин й зорієнтований на обґрунтування верховенства права, поваги до природних прав людини.

Формування гуманістичної правосвідомості та правової культури людини і суспільства є необхідним елементом розбудови правової держави в Україні. На сьогоднішній день в Україні не достатньо дієвою є система правого виховання та правової освіти населення, існують лише окремі програми та заходи, які часто не підкріплені належним фінансуванням та реалізуються формально. Новітня правосвідомість та правова культура українського загалу набуває демократичного характеру під впливом низки об'єктивних чинників – посилення позицій громадянського суспільства, демократизації суспільного життя, впливу закордонних партнерів на проведення демократичних реформ в Україні, діяльності ЗМІ тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абросимова О. К. Взаимодействие права и морали в современном российском обществе. М. : РГБ, 2003. 192 с.
2. Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. С. 427–435.
3. Александров Ю. В. Смертна кара: вічна проблема? *Наукові праці МАУП. Серія : Політичні науки. Юридичні науки.* 2013. Вип. 2. С. 84–89.
4. Алексеев С. Собрание сочинений: в 10 т. М : «Статут», 2010. Том 6. Восхождение к праву. 558. с.
5. Андріанов К. До питання про юрисдикцію Європейського суду з прав людини. *Право України.* 2000. № 8. С. 46–51.
6. Андрусишин Б. І. На шляху до свободи : вибрані праці : нариси з історії укр. державності та права: до 60–річчя від дня народження. Київ : Вид-во Людмила, 2020. 699 с.
7. Андрусишин Б.І., Бондаренко В.Д. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К. Вид-во імені М.П. Драгоманова, 2011. 387 с.
8. Андрусяк Т. Тоталітарні структури: базові характеристики. *Часопис «І».* 2002. Число 25. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/andrusiak.htm> (дата звернення: 24.12.2018).
9. Андрущенко В. Організоване суспільство : Проблеми суспільної самоорганізації та інституалізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: у 2 книгах. 3-є вид., виправл. і доп. Київ : Знання України, 2018. Книга 1. Від мрії до дії. 660 с.
10. Андрущенко В. Організоване суспільство : Проблеми суспільної самоорганізації та інституалізації в період радикальних трансформацій

в Україні на рубежі століть: у 2 книгах. 3-є вид., виправл. і доп. Київ : Знання України, 2018. Книга 2. Філософія новітнього державотворення. 647 с.

11. Андрущенко В. П., Губернський Л. В., Михальченко М. І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія. К.: Генеза, 2006. 656 с.
12. Антонович М. Конвенція про захист прав людини і основних свобод у судах Європейських держав та перспективи її застосування в Україні. *Право України*. 2000. № 8. С. 42–46.
13. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / пер. с англ. И. В. Борисовой и др. ; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. М.: ЦентрКом, 1996. 672 с.
14. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / пер. с франц. Г.И.Семенова. М.: Текст. 1993. 303 с.
15. Балл Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки. *Соціальна психологія*. 2005. №1(9). С. 3–13.
16. Баулін Ю. В. Сучасне кримінальне право України: підсумки, тенденції, перспективи розвитку. *Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр.* Х. : Право, 2012. Вип. 23. С. 29–42.
17. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права: словник./ К.: Ін Юре, 2003. 408 с.
18. Бердяев Н. А. Самопознание. М. : Книга, 1991. 444 с.
19. Бердяев Н.А. Истина и откровение. Прологомены к критике Откровения. С-Пб. : РХГИ, 1996. 384 с.
20. Бжезинский Зб. К. Идеология и власть в советской политике / пер с англ. М. : Издательство иностранной литературы, 1963. 127 с.
21. Бичко О. В. Психологічні засади формування громадянської відповідальності (від теорії моделювання до теорії реалізації). *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Сер. «Психологічні науки»*. Чернігів. 2009. Вип. 74. Т. 1. 280 с.

22. Біденко Ю. М. Ідеологічні детермінанти політичного процесу. (державний та глобальний виміри) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / ХНУ імені В.Н. Каразіна. Харків, 2009. 241 с.
23. Бобровник С. В. Методологічний інструментарій дослідження правових категорій. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2018. Вип. 29. С. 50–56.
24. Бобровник С. В. Правозастосовні акти: природа, сутність та місце в системі законодавства. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2019. Вип. 30. С. 35–43.
25. Богачова Л. Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика). *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2013_2_74.pdf (дата звернення: 12.10.2017).
26. Богуш А. Взаємозалежність свободи і відповідальності: погляд В.О. Сухомлинського. *Рідна школа*. 2013. № 8–9. С. 12–15.
27. Боднар О. Б. Поняття та зміст права людини на безпеку та його співвідношення з суміжними правами. *Форум права*. 2011. № 1. С. 88–93.
28. Бондарева К. Трансформації права та його інститутів у тоталітарних політичних режимах. *Юридична Україна*. 2012. № 10. С. 11–16.
29. Бородін І. Л. Право, свобода і справедливість: співвідношення понять. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2002. № 3. С. 155–159.
30. Братасюк М. Природно-правовий підхід у контексті сучасного правничого методологування. *Публічне право*. 2013. № 4. С. 203–210.
31. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини. *Проблеми філософії права*. Київ–Чернівці: Рута, 2003. Том. 1. С. 136–146.
32. Васильченко О. П. Рівність людей та свобода і справедливість: питання співвідношення і пріоритету. *Наше право*. 2015. № 1. С. 27–33.

33. Вдовіченко С. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 4. С. 55–62.
34. Войтанович О. Й. Особливості правового виховання громадян України в сучасних умовах. *Форум права*. 2014. № 4. С. 55–60.
35. Волошенюк О. В. Гармонізація та уніфікація законодавства як форми зближення правових систем. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 3–7.
36. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. К. : Четверта хвиля, 2001. 424 с.
37. Гіда Є. О. Деонтологічні засади забезпечення прав і свобод людини та громадянина працівниками міліції у сфері правопорядку: монограф. К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2011. 416 с.
38. Головащенко О. С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Нац. юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 27 с.
39. Головка О.М., Греченко В.А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. Харків : Константа, 2018. 471 с.
40. Головченко В., Черней В. Правова та політична культура. *Юридичний вісник України*. 2002. № 9. С. 6–7.
41. Гом'єн Д. Короткий путівник по Європейській конвенції з прав людини. Львів: Кальварія, 2000. 172 с.
42. Гончаренко В. Д. Висновки та рекомендації з актуальної теми: «Утворення Української Народної Республіки як знакова подія у тисячолітній історії національного державотворення». *Право України*. 2017. N 11. С. 136–141.
43. Горбач С. А. Атрибути і модуси автономії особистості. *Культурологічний вісник*. 2013. Вип. 30. С. 177–181.

44. Горленко В. В. Характерні риси правових систем азіатських країн: вплив на розвиток громадянського суспільства. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 11. С. 127–135.
45. Государственное право Германии / Ахтенберг Н. и др. : в 2 т. Москва, Институт государства и права РАН, 1994 г. Т. 1. 312 с.
46. Гринюк Р.Ф. Правова держава: теоретико–методологічні проблеми співвідношення держави і права. *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. К. : Ін-т держави і права НАН України, 2002. Вип. 18. С. 26–34.
47. Грищук О. В., Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві : монографія. Хмельницький, 2013. 288 с.
48. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія: у 2 т. / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка. Київ : Юридична думка, 2018. Т.1. Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. 676 с.
49. Гуманізм : Сучасні інтерпретації та перспективи. К. : Український Центр духовної культури, 2001. 380 с.
50. Гуманітарна політика Української держави в новітній період: монографія / за ред. С. І. Здіорука. К.: НІСД, 2006. 403 с.
51. Гуревич П. С. Проблемы человека в западной философии / общая ред. Ю. Н. Попова. М.: Прогрес, 1988. 552 с.
52. Гусарев С. Д. Гуманізм як основоположна ідея сучасного правового світогляду. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 47–51.
53. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / пер. с фр. В. А. Туманова. М. : Международные отношения, 1999. 400 с.
54. Данильян О. Г., Овдієнко Я. О. Деякі напрями оптимізації правового виховання в сучасній Україні. *Наукові записки Харківського*

- університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія.*
Харків: ХУПС, 2009. Вип. 4(31). С. 3–11.
55. Данильян О.Г. Особливості правосвідомості та правової культури в умовах тоталітаризму. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія права.* 2015. № 1 (24). С. 94–101.
56. Данильян О.Г. Тоталітарна правосвідомість і правова культура та їх характерні ознаки. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2007. Вип.14. С. 27–35.
57. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / пер. з англ. К.: «АртЕк», 1997. 583 с.
58. Дія права: інтегративний аспект : монографія / відп. ред. Н. М. Оніщенко. К. : Вид-во «Юридична думка», 2010. 360 с.
59. До 50–річчя Конвенції про захист прав та основних свобод людини. *Право України.* 2000. № 11. С. 34–42.
60. Доклад о верховенстве права : утвержден Венецианской комиссией на 86–й пленарной сессии (Венеция, 25–26 марта 2011 года). URL: [http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDLAD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDLAD(2011)003rev-rus) (дата звернення: 12.10.2018).
61. Донелі Дж. Права людини і західний лібералізм. К.: Смолоскип. 2002. 319 с.
62. Драгомирецька Н., Матвєєнко І. Громадянська відповідальність як віддзеркалення розвитку громадянського суспільства. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України.* 2009. Вип. 1. С. 257–268.
63. Дудоров О. О. Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посібник / за заг. ред. М. І. Хавронюка. К. : Ваїте, 2014. 944 с.
64. Загладин Н. В. Тоталітаризм и демократия: конфликт века. *Кентавр.* 1992. № 5/6. С. 3–18.

65. Задорожний Ю. А. Правова доктрина в країнах романо-германської та англо-американської правових сімей: порівняльний аналіз. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 10. С. 17–24.
66. Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. Вип. 3. С. 22– 28.
67. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева. М. : Ладомир, 2004. 383 с.
68. Зимовець А. В. До питання про особливості конституційно-правового закріплення принципу взаємної відповідальності держави і людини. *Форум права*. 2008. № 1. С. 157–163.
69. Зінченко В. В. Англо-американська модель права та конституціоналізм у як інтегративна традиція і вагоме джерело нормативних цінностей сучасної міжнародної правової системи і демократії. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 3. С. 89–101.
70. Зозуля Є. В., Туренко О. С., Іванов І. В. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Херсон : «Олді–Плюс», 2018. 308 с.
71. Ильин И. А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России: в 2 т. М. : Рарог, 1992. Т. 1. 271 с.
72. Ильин И. А. Путь к очевидности / И. А. Ильин. М. : Республика, 1993. 431 с.
73. Івашев Є. В. Вплив аксіології права на розвиток теорії прав людини. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 112–120.
74. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
75. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за аг ред.. д-ра юрид наук, проф. О.М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.

76. Копиленко О. Л. Ідея правової держави та її реалізація в законотворчому процесі. *Віче*. 2010. № 16 (277). С. 8–9.
77. Калиніна А. О. Виникнення тоталітаризму: умови формування та типологія. *Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр.*. 2014. Вип. 51. С. 264–272.
78. Калиновський Ю. Ю. Соціальні санкції як засіб виховання правосвідомості у просторово-часовому континуумі. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія*. Х. : Право, 2010. Вип. 6. С. 78–85.
79. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість та правопорядок у сучасних умовах у контексті роздумів І. Канта про автономію особистості. *Філософсько-антропологічні студії 2004: Спецвипуск*. К.: «Стилос»; Д.: РВВ ДНУ, 2004. С.275–280.
80. Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства: монографія. Х.: Майдан, 2012. 346 с.
81. Канке В. А. Философия. Исторический и систематический курс: учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и допол. М. : Логос, 1999. 352 с.
82. Кант И. Метафизические начала учения о праве : в 6 т. М., 1965. Т. 4, ч. 2. 478 с.
83. Капицын В. М. Права человека и механизмы их защиты: учеб. пособ. М. : ЭКМОС, 2003. 288 с.
84. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.
85. Кельзен Ганс. Чисте правознавство: 3 доп.: Пробл. справедливості / пер. з нім. О.Мокровольського. К.: Юніверс, 2004. 496 с.

86. Кемеров В. Философская энциклопедия. «Панпринт», 1998. URL: <http://terme.ru/dictionary/183/word/%C3%D3%CC%C0%CD%C8%C7%C> (дата звернення: 16.05.2019).
87. Ковальчук В. Людиноцентризм як гуманістично орієнтований підхід до формування нової людини. *Обрії*. 2014. № 1. С. 32–34.
88. Ковальчук О. Г. Приватна власність, свобода, відповідальність: взаємні зв'язки в контексті філософії права. *Форум права*. 2011. № 1. С. 466–472.
89. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. К. : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
90. Колодяжна В. В. Історія формування та сучасний стан романо-германської правової сім'ї. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2013. Вип. 1. С. 46–53.
91. Компас: Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді. Рада Європи, 2012. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/what-are-human-rights> (дата звернення: 12.10.2019).
92. Кононенко М. Соціальне партнерство як тип соціального управління *Державне будівництво*. 2007. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2007_2_40 (дата звернення: 12.10.2019).
93. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні: монографія / Шемшученко Ю. С. та ін.; за ред. Ю. С. Шемшученка. К.: Юридична думка, 2008. 252 с.
94. Конституція Сполучених Штатів Америки. *Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія*. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. С. 558–576.
95. Конституція України від 28 червня 1996 р. Редакція від 30.09.2016 р. Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 14.06.2020).
96. Конституція України. К. : Юрінком, 1996. 80 с.

97. Копельців-Левицька Є. Д. Реалізація гуманістичного потенціалу правової системи України в опозиції правових систем Схід-Захід. *Часопис Київського університету права*. 2014. Вип. 4. С. 20–24.
98. Коптева О. Безпека людини як концепція міжнародного права. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 6. С. 57–62.
99. Короєд С. О. Кресіна І. О., Прилуцький С. В. Концепція реформування судової влади України. *Судова апеляція*. 2015. № 3. С. 6–34.
100. Корчевна Л. О. Основні поняття права у позитивізмі: критичний досвід. *Право і Безпека*. 2004. Т. 3, № 2. С. 18–21.
101. Костенко О. Юридичний позитивізм – ідеологічна основа для зловживань кримінальним законодавством. *Віче*. 2012. № 5. С. 16–17.
102. Костинський М. В. Гуманізм права як прояв вищих (космічних) законів у суспільстві. *Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті професора В.В. Копейчикова)* : матеріали міжвуз. наук.-теор. конф. К. : Київ. нац. ун-т внутр. Справ, 2009. С. 13–15.
103. Костицький М. В. Нормативізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 18–30.
104. Кремень В. Г. Людина як суб'єкт творчої діяльності: інноваційний аспект. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 9–10. С. 6–10.
105. Криlach О. М. Особливості правової системи Сполучених Штатів Америки. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 3. С. 1–5.
106. Кругликов Л. Л., Васильевский А. В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. СПб. : Юридический Центр-пресс, 2002. 277 с.
107. Кузьменко В. Трансформація технологій демократичного управління в умовах розвитку інформаційного суспільства. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 3. С. 49–54.

108. Кульчицький С.В. Енциклопедія історії України : в 10 т. К. : Інститут історії України НАН України, 2013. Т. 10 (Т–Я). URL : <http://www.history.org.ua/?termin=Totalitaryzm> (дата звернення: 14.06.2020).
109. Ланге Н. Україна не є правовою державою. URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/5/67911.htm> (дата звернення: 19.06.2020).
110. Локк Дж. Два трактата о правлении : Соч.: В 3-х т. М. : Мысль, 1988. Т. 3. 668 с.
111. Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи в сучасному світі: монографія. Х. : Право, 2015. 352 с.
112. Лук'янов Д. Сучасні погляди на проблему класифікації та типології правових систем. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3–4. С. 56–62.
113. Лукашева Е. А. Социальное правовое государство. Проблемы общей теории права и государства / под ред. В. С. Нерсесянца. М. : НОРМА–ИНФРА–М, 1999. 376 с.
114. Лукашук И. И. Современное право международных договоров : в 2 т. М., 2004. Том I. 672 с.
115. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : монографія. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. 304 с.
116. Луцький А. І. Роль правової ідеології в розбудові соціальної правової держави в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 82–93.
117. *Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М.П. Драгоманова* : матеріали ХХVІІІ Міжнар. історико–правової конф., 13–16 трав. 2013 р., Рівне – Луцьк. К. Вид–во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. 468 с.
118. Макаренков О. Гарантування права людини на розвиток як напрям трансформації правової системи відкритого суспільства. *Юридична Україна*. 2013. № 10. С. 16–22.

119. Макарова О. В. Правові основи регулювання правової освіти в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. Число 3. С. 83–89.
120. Максименко В. А. Права человека в различных правовых системах: основные особенности и проблема универсальности: дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М. : Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, 2005. 178 с.
121. Малишев Б. В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 8. С. 14–20.
122. Малишев Б. В. Природні права людини: загальнотеоретична характеристика. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 2. С. 23–29.
123. Матвійчук В. К., Стецюра В. В. Сучасні концепції правової держави. *Юридична наука*. 2013. № 6. С. 7–11.
124. Мацькевич М. М. Генеза прав людини: правовий та філософський аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. № 4. С. 54–66.
125. Месхія О. Принцип міжнародного співробітництва як основа мирного співіснування держав. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4. С. 105–110.
126. Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. К. : Академія, 2010. 456 с.
127. Михальська Н. М. Проблема смертної кари як інституту вивчення на міжнародній арені. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2010. № 2. С. 201–204.
128. Міхайліна Т. В. Правосвідомість як відносно незалежний елемент правової системи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. № 79. С. 15–19.
129. Міхайліна Т. В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. 312 с.

130. Монтескье Ш. Избранные произведения. М., 1995. 803с.
131. Мучник А. Г. Философия достоинства, свободы и прав. К.: Парламентское изд-во, 2009. 696 с.
132. Наливайко Л. Р. Державний лад України : теоретико-правова модель: монографія. Х. : Право, 2009. 598 с.
133. Невідомий В. І. Самоорганізація правової реальності та легітимність основного закону. К.: Нац. торг.-економ. ун-т, 2011. 376 с.
134. Недюха М. Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін. *Політичний менеджмент*. 2013. № 59. С. 86–94.
135. Нерсесянц В. С. Философия права : учебник для вузов. М., 1997. 652 с.
136. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства: учеб. для студ. М.: НОРМА; Изд. группа «НОРМА – ИНФРА–М», 2002. 539 с.
137. Нерсесянц В. С. Право как необходимая форма равенства, свободы и справедливости. *Социологические исследования*. 2001. № 10. С. 3–15
138. Нерсесянц В.С. Философия права: учебник. М.: Издательская группа ИНФРА–М–НОРМА, 1997. 627 с.
139. Новая философская энциклопедия : в 4 т. М. : Мысль, 2010. Т. 1. 744 с.
140. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. 1998. URL : <http://terme.ru/dictionary/175/word/%C3%D3%CC%C0%CD%C8%C7%С> (дата звернення: 14.06.2020).
141. Огнев'юк Г. З. Обов'язковість рішення суду як складова принципу правової визначеності. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 171–175.
142. Оксамитний В. Сучасні правові системи у компаративістському вимірі. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3–4. С. 392–407.
143. Окунев І. С. Загальнотеоретичні засади правового статусу суб'єкта права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2010. 20 с.

144. Оніщенко Н. До питання про розвиток доктрини прав людини в Україні (роки незалежності). *Право України*. 2013. № 9. С. 176–193.
145. Оніщенко Н. М. Контроль за забезпеченням прав людини: дихотомія впливу. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2019. Вип. 30. С. 24–29.
146. Оніщенко Н. М. Стоєцький С. В., Сунегін С. О. Право і мораль як соціальні регулятори в контексті розвитку громадянського суспільства: сучасні реалії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 10. С. 64–70.
147. Оніщенко Н. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
148. Онуфрієнко О. В. Процеси конвергенції та дивергенції правових систем сучасності: досвід постановки проблеми. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2012. Вип. 3. С. 57–66.
149. Онуфрієнко О. В. Сучасні підходи до класифікації правових систем. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2013. Вип. 3. С. 32–44.
150. Опольська Н. М. Право на свободу творчості: монографія. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 368 с.
151. Організація судової влади в Україні: Перший аналіз нормативного змісту Закону України «Про судоустрій України» / за наук. ред. А. О. Селіванова. К., 2002. 112 с.
152. Осакве К. Американська правова культура: загальна квінтесенція та галузеві особливості. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3–4. С. 209–224.
153. Осакве К. Сравнительное правоведение в схемах: общая и особенная части. М: «Дело», 2002. 464 с.

154. Панасюк Ю. Проблема соціальної справедливості в контексті аналітичної філософської традиції : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03. Кривий Ріг, 2015. 176 с.
155. Парута О. Суб'єкт правової ідентичності: загальнотеоретичні аспекти. *Європейські перспективи*. 2013. № 13. С. 12–16.
156. Пархоменко Н. М. Теоретичні та практичні аспекти правового регулювання в сучасній Україні. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2019. Вип. 30. С. 29–35.
157. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с.
158. Пашук Т. І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук :12.00.01. Львів, 2006. 19 с.
159. Перегонцев І. А. Практика Верховного Суду США щодо поширення прав людини на юридичних осіб. *Альманах міжнародного права*. 2016. Вип. 14. С. 50–59.
160. Петrenchко З. М. Витоки ідеї поліцейської держави. *Наше право*. 2014. № 2. С. 33–37.
161. Петришин О. В. Основні напрями формування і розвитку правової політики. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування*: зб. матеріалів наук.-практ. конф., 5 груд. 2012 р. К. : НІСД, 2013. С. 28–31.
162. Петровський П.М. Гуманітарний ресурс демократизації державного управління України: теоретико-методологічний аспект : монографія. Львів, ЛРІДУ НАДУ, 2013. 266 с.
163. Пехнік А. В. Різновиди тоталітаризму: спільне й особливе. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. 2000. Вип. 9. С. 118–122.
164. Погорілко В. Загальна декларація прав людини – одна з найважливіших загальнолюдських цінностей ХХ століття. *Право України*. 1999. № 4. С. 7–9.

165. Погребняк С. П. Втілення принципу гуманізму в праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 1. С. 33–42.
166. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Х. : Право, 2008. 240 с.
167. Подковенко Т. О. Принцип антропоцентризму в контексті сучасного праворозуміння. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2012. № 2. С. 21–25.
168. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 10–14.
169. Політична наука в Україні. 1991–2016. У 2 т. К.: Парлам. вид-во, 2016. Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / редкол.: чл.-кор. НАН України О. Рафальський (голова), д-р політ. наук М. Кармазіна, д-р іст. наук О. Майборода. 656 с.
170. Попович М. В. Нарис історії культури України. К.: «АртЕк», 1998. 728 с.
171. Попович Т. П., Лемак В. В. Тоталітарний державний режим: теоретико–правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2013. Вип. 23. С. 57–59.
172. Порівняльне правознавство: підручник / Погребняк С. П. та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Х. : Право, 2012. 272 с.
173. Правова доктрина України: у 5 т. Х.: Право, 2013. Т. 1. Загальнотеоретична та історична юриспруденція ; за заг. ред. О. В. Петришина. 976 с.
174. Правова доктрина України: у 5 т. Х.: Право, 2013. Т. 3. Доктрина приватного права України ; за заг. ред. О. В. Петришина. 760 с.
175. Правовая система Украины: состояние и перспективы: в 5 т. – Харьков: Право, 2011. Т.1. Методологические и историко–теоретические проблемы формирования и развития правовой системы Украины / под общ. ред. М.В. Цвика, А.В. Петришина. 896 с.

176. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Х. : Право, 2010. 368 с.
177. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у 2 книгах / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. К.: Юридична думка, 2008. Книга 1: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії. 344 с.
178. Прокофьев А. В. Мораль индивидуального совершенствования и общественная мораль: исследование неоднородности нравственных феноменов. Великий Новгород : НовГУ им. Я. Мудрого, 2006. URL : http://iph.ras.u/uplfile/ethics/biblio/Prokofiev/monogr_2006/title.html (дата звернення: 18.09.2020).
179. Проценко Є., Садовий М. Становлення поняття гуманізм та його прояви у діяльності Ігоря Тамма. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти.* 2017. Вип.11 (IV). С. 85–89.
180. Пундор Ю. О. Підходи до розуміння права та категорії «суб'єкт права» у XIX–XX століттях. *Правничий вісник Університету «КРОК».* 2012. Вип. 12. С. 10–16.
181. Пунько О. В. Правове виховання як основний чинник формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2014. Вип. 27(1). С. 42–46.
182. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина. К.: Атіка, 2004. 464 с.
183. Рабінович С. Юснатуралістичні підходи у філософсько-правовій думці сучасної України. *Право України.* 2013. № 9. С. 72–85.

184. Ревенко Г.В. Правова соціальна держава: теорія та сучасні проблеми становлення в Україні. *Вісник одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. 2009. № 13. С. 421–425.
185. Рибалка В.В. Психологія честі і гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: науково–методичний. К. : ТОВ «Інформаційні системи», 2011. 428 с.
186. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення: монографія. Київ : НІСД, 2016. 196 с.
187. Романюк Є. О. Природні права людини як відправна ланка визначення сутності правової ідеології. *Правова держава*. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. Вип. 26. С. 126–134.
188. Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе : очерки и лекции / пер. с англ. М. : Вост. лит., 2001. 304 с.
189. Савчук К. О., Мельничук О. І. Міжнародний суд ООН як засіб мирного розв'язання міжнародних спорів у сучасному міжнародному праві. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 341–347.
190. Семигин Г. Ю. Социальная справедливость и право. Основы взаимодействия. *Социологические исследования*. 2009. № 3. С. 72–82.
191. Синха Сурия Пракаш. Юриспруденция. Философия права. Краткий курс / пер. с англ. М.: Академия, 1996. 304 с.
192. Сікач І. В. Правова держава: концепція Б. Кістяківського. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 1999. Вип. 2. С. 223–230.
193. Скрипнюк О. Правова держава в Україні: питання теорії і практика реалізації. *Віче*. 2010. № 18. С. 8–10.
194. Смородинський В. С. Судова влада в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Х., 2001. 20 с.
195. Соловьев Э. Ю. Категорический императив нравственности и права. М. : Прогресс–Традиция, 2005. 416 с.

196. Соломчак Х. Б. Правові почуття як природні детермінанти позитивної правової відповідальності людини. *Митна справа*. 2014. № 1 (91). С. 31–38.
197. Стандарты Европейского Суда по правам человека и российская правоприменительная практика: сборник аналитических статей / под ред. М. Р. Воскобитовой. М.: Издательство «Анахарсис», 2005. 528 с.
198. Струс-Духнич Т. В. Роль і місце судової влади у правовій державі. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. Вип. 6. С. 171–175.
199. Субота С. І. Особливості взаємодії громадянського суспільства та поліції в умовах тоталітарного політичного режиму. *Право і безпека*. 2016. № 1 (60). С. 73–80.
200. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем : монографія / Данильян О. Г. та ін.; за ред О.Г. Данильяна. Х.: Право, 2016. 488 с.
201. Тартасюк В. Ю. Суперечності реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем світу. *Підприємництво, господарство і право: загальноукраїнський науково–практичний господарсько–правовий журнал*. 2020. Випуск 10. С. 237–241.
202. Тартасюк В. Ю. Різноманітність правових систем в тоталітарному і демократичному суспільствах. *Часопис Київського університету права*. 2020. Випуск 3/2020. С. 71–74.
203. Тартасюк В.Ю. Гуманистическая сущность правового государства. *Leges si Viata*. 2020. №10–11 (346–347). С. 81–86.
204. Тартасюк В.Ю. Гуманістична складова правового реформування в контексті адаптації національного законодавства до норм права Європейського Союзу. *Чотирнадцяті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції, 17–18 квітня 2019 р. К. : Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2019. С. 111–115.*

205. Тартасюк В.Ю. До питання гуманності як природної якості права. *Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні: матеріали Міжнародної наукової конференції, 30–31 жовтня 2020 р. З. : Вид-во, 2020. С. 40–42.*
206. Тартасюк В.Ю. Людина як суб'єкт і об'єкт права. *П'ятнадцяті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової онлайн-конференції (Київ, 1-2 квітня 2020 р.). К. Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2021. С. 63–65.*
207. Тартасюк В.Ю. Особливості реалізації гуманістичної функції права в контексті українського державотворення (1917–1918 роки). *Тринадцяті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 2018 р.). К. Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2018. С. 114–116.*
208. Тартасюк В.Ю. Свобода, рівність, справедливість як основні екзистенції гуманістичного потенціалу права. *Ірпінський юридичний часопис. 2020. Випуск 3. С. 22–28.*
209. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-ге вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
210. Тимонин А. Н., Байкова Л. И. Государство и цивилизация в исламском мире: опыт историко–типологического анализа. *Правовая политика и правовая жизнь. 2005. № 1. 165 с.*
211. Тихомиров О. Д. Юридична компаративістика: філософсько-методологічні засади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук. : 12.00.12. Київ, 2006. 37с.
212. Тихомиров Ю. А. Правовое регулирование: теория и практика. Москва: Формула права, 2010. 400 с.
213. Ткаченко В. Д., Погребняк С. П., Лук'янов Д. В. Порівняльне правознавство: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Х.: Право, 2003. 274 с.

214. Токарчук О. В. Розвиток державно-правових учень представниками української еміграції (1920–1930–і рр.) : монографія. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. 477 с.
215. Токарчук О. В. Украинская государственная и правовая традиция в исследованиях эмигрантов-юристов межвоенного периода. *Leges et Viata*. 2019. №4/2(328). С. 192–195.
216. Толстенко В.Л. Проблеми впливу правової ідеології на правове регулювання і розвиток правової системи. *Держава і право: збірн. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. 2008. Вип. 42. С. 11–19.
217. Тонков Е. Н. Толкование закона в Англии : монографія. СПб. : Алетейя, 2013. 352 с.
218. Трестер Ю.О. Міжнародні механізми захисту прав дітей *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 9. URL : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=632> (дата звернення: 18.09.2020).
219. Третяк С. Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства. *Право України*. 2005. № 4. С. 58–63.
220. Тропін З. В. Криза універсалізму в діяльності мирних засобів вирішення міжнародних спорів та їх регіоналізації. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 351–354.
221. Тульчинский Г.Л. Слово и тело постмодернизма. От феноменологии невменяемости к метафизике свободы. *Вопросы философии*. 1999. № 10. С.35–53.
222. Феоктистова О. А. Тоталітаризм: проблема типології і визначення меж у соціальній філософії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія*. 2000. № 32. С. 43–45.
223. Філософія. Словник: персоналії, категорії, поняття та терміни / Бліхар В. С. та ін.; за ред. М. П. Гетьманчука. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 228 с.

224. Фоменко А. М. Виміри гуманізму: історико-філософський аналіз. *Вісник Національного авіаційного університету. Сер. : Філософія. Культурологія.* 2011. № 1. С. 80–84.
225. Франк С. Достоевский и кризис гуманизма. *Здравый смысл.* 1998. № 8. С. 76–83.
226. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / пер. с англ. М. Б. Левина. М. : ООО «Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004. 588 с.
227. Фуллер Л. Мораль права. К.: Сфера, 1999. 232 с.
228. Хеффе О. Справедливость: философское введение / пер. с нем. М. : Праксис, 2007. 192 с.
229. Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини як новий напрям дослідження у вітчизняній теоретичній юриспруденції. *Вісник академії правових наук України.* 2012. № 2. С. 30–41.
230. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х т. М. : «Международные отношения», 2000. Том I. Основы. 480 с.
231. Цельєв О. В. Гуманізм та принципи верховенства права на прикладі права на громадську непокору. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2009. Том 90. С. 8–10.
232. Чабанна М. Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця. *Політичний менеджмент.* 2003. № 2. С. 83–92.
233. Чеботарьов С. С. Гуманізм як принцип права України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2012. Вип. 65. С. 205–210.
234. Чельцов М. В. Формирование гражданской позиции студенческой молодежи высшего учебного заведения: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Новосибирск, 1996. 224 с.
235. Чернецька О. В., Шилінгов В. С. Право Англії як класична модель прецедентного права. *Часопис Київського університету права.* 2015. № 4. С. 348–352.

236. Шай Р. Теоретико-правові концепції виникнення та розвитку правової держави. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2010. Вип. 5. С. 261–266.
237. Шемшученко Ю.С. Актуальні проблеми філософії права. *Проблеми філософії права*. 2003. Том I. С. 7–9.
238. Шмідт К. Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. К. : Знання України, 2002. Т.4. С. 418–532.
239. Шульженко Ф. П. Соціально-правова держава: сутність, проблеми політичної модернізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. К., 2009. URL : <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/350672.html> (дата звернення: 18.09.2020).
240. Энциклопедический словарь. М. : Большая советская энциклопедия, 1953. 720 с.
241. Юридический научно-практический словарь-справочник (основные термины и понятия) / общ. ред. О. Ф. Скакун. Харьков: Эспада, 2007. 482 с.
242. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / за ред. Ю. С. Шемчушенка та ін. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1: А–Г. 669 с.
243. Юрчак І. Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2017. 185 с.
244. Яковюк І. В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Х., 2000. 214 с.
245. Яремчук С. В. Деякі підходи до формування юридичної відповідальності держави перед особою. *Митна справа*. 2014. №2(92). С. 8–14.
246. Ярошенко В. М. Формування гуманістичних цінностей у політичній свідомості молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ.

наук : 23.00.02. / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. Одеса, 2002. 19 с.

247. Curtis M. Totalitarianism. New Brunswick. New York: Transaction Books, 1979. 128 p.

248. Oberleitner G. The OSCE and human security. *Security and Human Rights*. Volume 19. 2008. Issue 1. P. 64–72.